A. Iugatio - capitatio, σ. 19.— B. Ἡ θεωρία τοῦ A. Piganiol, σ. 23.— Γ. Οἱ νεώτερες ἀντιλήψεις γιὰ τὴν κοινωνικὴ καὶ οἰκονομικὴ ἐξέλιξη στὸ Βυζάντιο, σ. 28.— Δ. Κριτικὴ τῆς θεωρίας τοῦ A. Piganiol, σ. 32.— Ε. Συμπεράσματα, σ. 41.— Ϛ. Ἐπίμετρο. Οἱ σημερινὲς ἀντιλήψεις γιὰ τὴν iugatio - capitatio, σ. 44.

A. Iugatio - capitatio. Μὲ τὸν ὅρο αὐτὸν χαρακτηρίζουμε συνήθως τὰ φορολογικὰ μέτρα ποὺ ἰσχύουν στὸ πρωτοβυζαντινὸ (= μεταγενέστερο ρωμαϊκὸ) κράτος ἀπὸ τὸν καιρὸ τοῦ Διοκλητιανοῦ καὶ μετά.

Βέβαια δὲν ὑπάρχει ὁμοφωνία ἀνάμεσα στοὺς ἐρευνητὲς σχετικὰ μὲ τὴ χρονολογία εἰσαγωγῆς τῆς iugatio - capitatio. Οἱ περισσότεροι πάντως ὑποστηρίζουν πὼς ἡ iugatio - capitatio εἰσήχθη ἀπὸ τὸν Διοκλητιανό, ὄχι ὅμως σὰν ἐντελῶς νέα καὶ πρωτότυπη φορολογικὴ μεταρρύθμιση, ἀλλὰ μᾶλλον σὰν ὀρθολογιστικὴ τακτοποίηση καὶ συστηματοποίηση φορολογικῶν μέτρων ποὺ σὲ γενικὲς γραμμὲς ἴσχυαν καὶ πρὶν ἀπὸ τὸν αὐτοκράτορα αὐτόν (1).

Ἀντίθετα πρὸς τὴ γνώμη αὐτή, ὁ F. Thibault ὑποστήριξε τὴν ἄποψη, ὅτι οἱ φορολογικὲς μεταρρυθμίσεις τῆς iugatio - capitatio πρέπει ν' ἀποδοθοῦν στὸν M. Κωνσταντῖνο (2).

Ὁ F. Lot τέλος, ἀπαρνούμενος παλαιότερη γνώμη του, ἀρνήθηκε ὅτι ἡ iugatio - capitatio εἰσήχθη ἀπὸ τὸν Διοκλητιανό, δὲν μπόρεσε ὅμως νὰ προσδιορίσει καὶ τὸν αὐτοκράτορα, στὸν ὁποῖο θὰ ἔπρεπε κατὰ τὴ γνώμη του ν' ἀποδοθοῦν τὰ νέα φορολογικὰ μέτρα (3).

Εἶναι ἀλήθεια πὼς δὲν ἔχουμε ἀπόλυτα σαφεῖς καὶ κατηγορηματικὲς πληροφορίες τῶν πηγῶν, ὅτι τὴν iugatio - capitatio εἰσήγαγε ὁ Διοκλητιανός. Ὅμως οἱ ὑπάρχουσες μαρτυρίες εἶναι ἀρκετὲς νὰ μᾶς πείσουν ὅτι πράγματι στὴν ἐποχὴ τοῦ αὐτοκράτορα αὐτοῦ πραγματοποιήθηκε, κοντὰ στοὺς ἄλλους νεωτερισμούς, καὶ μιὰ μεταρρύθμιση καὶ ἀναδιοργάνωση τοῦ φορολογικοῦ συστήματος τοῦ κράτους (4).

---

1. Βλ. H. Bott, Die Grundzüge der Diokletianischen Steuerverfassung (Darmstadt 1928) 7, 12 κ.ἑ., 14· L. Mitteis - U. Wilcken, Grundzüge und Chrestomathie der Papyruskunde I. 1 (Leipzig - Berlin 1912) 220· F. Lot, L'impôt foncier et la capitation personnelle sous le Bas Empire (Paris 1928) 1 σημ. 3· W. Seston, Dioclétien et la Tétrarchie (Paris 1946) 262 σημ. 9, 263.

2. F. Thibault, Les impôts directs sous le Bas-Empire, Rev. Gén. Droit 23 (1899) 289.

3. Βλ. F. Lot, Nouvelles recherches sur l'impôt foncier et la capitation personnelle sous le Bas Empire (Paris 1956) 24 - 37.

4. Πρβ. Aurel. Victor, De Caesar. 39 (F. Pichlmayr)· Eutropius, Brev. IX. 23 (H. - R. Dietsch)· Syrisch-röm Rechtsbuch 121 (K. G. Bruns -

Ἐπειδὴ τώρα, στὰ οἰκονομικῆς φύσεως διατάγματα καὶ νόμους τοῦ αὐτοκράτορα αὐτοῦ χρησιμοποιοῦνται γιὰ πρώτη φορὰ οἱ ὅροι caput καὶ iugum (5) στὴν ἔννοια τῆς φορολογικῆς μονάδας, καθὼς ἐπίσης καὶ οἱ ἀντίστοιχοί τους ὅροι capitatio καὶ iugatio, συμπέραναν οἱ ἐρευνητές, ὅτι οἱ φορολογικὲς μεταρρυθμίσεις τοῦ Διοκλητιανοῦ προέβλεπαν τὴν ἐκτίμηση τῶν περιουσιακῶν στοιχείων τῶν φορολογουμένων βάσει νέων φορολογικῶν μονάδων, τοῦ iugum προκειμένου περὶ τοῦ ἐδάφους, τοῦ caput προκειμένου περὶ τῆς ἐργατικῆς δυνάμεως ἀνθρώπων καὶ ζώων (6).

Τὸ iugum δὲν ἀντιπροσώπευε ὁρισμένη ἐπιφάνεια. Μποροῦσε ν' ἀντιστοιχεῖ σὲ διαφορετικὲς ἐκτάσεις γῆς, ἴσες ὅμως κατὰ τὴν ἀξία τοῦ εἰσοδήματος ποὺ ἀπέφεραν. Ἔτσι πληροφορούμεθα πὼς στὴ Συρία τὸ iugum ἀντιστοιχοῦσε πρὸς 20, 40, 60 iugera γῆς, ἀνάλογα μὲ τὴν ποιότητά της, ἢ πρὸς 5 iugera ἀμπέλι, ἢ πρὸς 225 ἢ 450 ἐλιές, ἀνάλογα μὲ τὸ ἂν αὐτὲς ἦταν φυτεμένες σὲ πεδινὸ ἢ ὀρεινὸ μέρος (7).

Τὸ caput ἦταν φορολογικὴ μονάδα ποὺ χρησίμευε στὴν ἐκτίμηση καὶ φορολόγηση τῆς ἐργατικῆς δυνάμεως ἀνθρώπων καὶ ζώων. Σύμφωνα μὲ τὶς μαρτυρίες τῶν πηγῶν φαίνεται ὅτι ἀρχικὰ ἀντιστοιχοῦσε πρὸς ἕναν ἄντρα ἢ δύο γυναῖκες (8), μετὰ τὸ 386 ὅμως πρὸς δυὸ ἢ τρεῖς ἄντρες ἢ τέσσερες γυναῖκες (9).

Ὅπως ἐξάγεται ἀπὸ τὶς μαρτυρίες τῶν πηγῶν, τὸ iugum καὶ τὸ caput ἦταν μονάδες ἰσοδύναμες καὶ γι' αὐτὸ μποροῦσαν ν' ἀθροιστοῦν (10).

Ἀπὸ τοὺς ὅρους iugum καὶ caput ἀπορρέουν τώρα οἱ ἀντίστοιχοί

E. Sachau) C. J. 11. 55. 1-a.290· C. J. 4. 49. 3-a.295· Ἰωάννης Λυδός Περὶ Ἀρχ. Ι.4 (R. Wünsch) Πρβ. W. Enßlin, Valerius Diocletianus K. VII, AG (1945) 484 κέξ. E. Stein, Geschichte des spätröm. Reiches (Wien 1928) 109 κ.ἑ.

5. Οἱ ἀντίστοιχοι ἑλληνικοὶ ὅροι εἶναι ἑφαλὴ καὶ ζυγόν.

6. H. Bott, Grundzüge.. 13· F. Lot, Impôt.. 8.

7. Βλ. Syrisch-römi Rechtsbuch 135· πρβ. Th. Mommsen, S risches Provinzialmass und römischer Reichskataster, Hermes 3 (1869) F. Lot, Le jugum, le manse et les exploitations agricoles de la France m derne, Mélanges H. Pirenne 1 (Bruxelles 1926) 307 κ.ἑ.· F. Lot, Impôt.. A. Déléage, La capitation du Bas-Empire (Macon 1945) 10.

8. C. T. 13. 11. 2-a.386: «cum unica per singulos viros, per binas vs mulieres capitis norma sit censa...».

9. C. T. 13. 11. 2-a.386: «..nunc binis ac ternis viris, mulieribus aut quaternis unius pendendi capitis adtributum est».

10. Βλ. τὴν ἐπιγραφὴ - κτηματολόγιο τῆς Ἀστυπαλαίας, I. G. XII. 3 Nr. καὶ Suppl. σ. 278, στ. 1: «Δεσποτίας Ἡρακλιδοῦς ζ(υγο)κ(εφαλαι) A+B, ἐν ζυ(γὰ) A, [ἀνθρ(ώπων)] καὶ ζ[ώ]ων κ(εφαλαι) B· Πρβ. A. Déléage, Capitatio 192, 194· H. Bott, Grundzüge.. 45· W. Seston, Tétrarchie.. 264.

iuga καὶ τῶν capita ἢ τὴ φορολόγηση ποὺ γίνεται μὲ βάση τὶς δυὸ αὐτὲς μονάδες.

Τὸ περιεχόμενο ὅμως τῶν δύο τελευταίων ὅρων δὲν ἐξαντλεῖται μὲ τὶς σημασίες ποὺ ἀναφέραμε. Ἀπεναντίας οἱ μαρτυρίες τῶν πηγῶν δείχνουν καθαρά, πὼς τόσο ἡ iugatio ὅσο καὶ ἡ capitatio εἶναι ὅροι πολυσήμαντοι.

Ἔτσι iugatio σημαίνει: α) τὸν ἔγγειο φόρο ποὺ βαρύνει μιὰν ἔκταση γῆς ἐκτιμημένη μὲ βάση τὸ iugum: «quicumque possidere loca ex desertis voluerint, triennii immunitate potiantur — exacto autem hoc tempore sciant ad integrae iugationis pensitationem se esse cogendos» (11)· β) τὴν ἴδια τὴν ἀποτιμημένη σὲ iuga γῆ: «conperimus aliquorum iugationem, quam hastis decursis a fisco legitime conpararunt, in medium produci ac retractari, cum deceat quemque iure conparatas possessiones vel villas serenitatis nostrae tempore firmius optinere atque ad posteros suos transmittere» (12).

Capitatio πάλι σημαίνει: α) τὴ φορολόγηση τῆς σὲ capita ἀποτιμημένης ἐργατικῆς δυνάμεως ἀνθρώπων καὶ ζώων: «exceptis bis, quae in capitatione humana atque animalium diversis qualitercumque concessa sunt» (13)· β) τὴ φορολόγηση τῆς σὲ capita ἀποτιμημένης γῆς (14): «si minor a venditore sive sciente sive ignorante dicebatur capitatio praedii venditi et maior inventa sit, in tantum convenitur, quanto, si scisset emptor ab initio, minus daret pretii» (15)· γ) τὸ σύνολο τῆς φορολογίας τῶν διαφόρων περιουσιακῶν στοιχείων τῶν φορολογουμένων: «omnes omnino, quicumque capitationis indulgentiam immunitatemque meruerunt, non solum ex annonario titulo, verum etiam ex speciebus ceteris atque largitionibus excepti sunt immunesque erunt» (16)· δ) μερικὴ τέλος περίπτωση εἶναι ἐκείνη κατὰ τὴν ὁποία capitatio σημαίνει τὸ σύνολο τῶν ἡμερησίων μερίδων ἀχύρου γιὰ τὰ ζῶα τοῦ στρατοῦ (17).

Ἡ πολλαπλότητα αὐτὴ τοῦ περιεχομένου τῶν δύο ὅρων, κυρίως ὅμως τῆς capitatio, δυσκόλεψε πολὺ τοὺς ἐρευνητὲς ποὺ ἀσχολήθηκαν μὲ τὴν οἰκο-

---

11. C. T. 5. 11. 8-a.365.
12. C. T. 5. 13. 2-a.341.
13. C. T. 11. 20. 6-a.430.
14. Ὅπου βέβαια τὸ caput καὶ ἡ capitatio ἔχουν τὴ σημασία τοῦ iugum καὶ τῆς iugatio.
15. C. J. 4. 49. 9 - a.293.
16. C. T. 11. 12. 2 - a.362.
17. Ὄχι βέβαια διὰ ἀπὸ τὸ caput=κεφαλή, ἀλλὰ ἀπὸ τὸ capitum (caput) - capita, ποὺ σήμαινε τὴν ἡμερησία μονάδα ἀχύρου. Πρβ. Amm. Marc. 23. 4 (C. U. Clark): «pabula iumentorum, quae vulgo dictitant capita»· Πρβ. C. T. 7. 4. 11-a.364: «nec prius de horreis species proferantur, et maxime capitationis, quam, ut dictum est, ad diem pittacia authentica fuerint prorogata».

νομικὴ ζωὴ τοῦ πρωτοβυζαντινοῦ (= ὑστερορρωμαϊκοῦ) κράτους. Γιὰ τὸν λόγο τοῦτο πολλὲς καὶ διάφορες ἦταν οἱ θεωρίες ποὺ προτάθηκαν, γιὰ νὰ ἐξηγήσουν τὶς διαφορετικὲς καὶ ὄχι πολὺ σαφεῖς πάντοτε μαρτυρίες τῶν πηγῶν, τὶς σχετικὲς μὲ τὴν iugatio - capitatio.

Ἔτσι ὑποστηρίχτηκαν μὲ τὴ σειρὰ οἱ ἑξῆς θεωρίες: α) ἡ capitatio εἶναι ἡ πρωτοβυζαντινὴ συνέχεια τοῦ παλαιότερου ρωμαϊκοῦ tributum capitis [18]· β) ἡ capitatio εἶναι ἁπλούστατα ἡ ἐπιβολὴ ὁρισμένου φόρου σὲ κάθε ἔγγειο περιουσία, ἀνάλογα μὲ τὸν ἀριθμὸ τῶν δούλων ἢ τῶν coloni ποὺ ἐργάζονταν ἐκεῖ [19]· γ) ἡ capitatio - iugatio εἶναι δυὸ φόροι, ἕνας ἔγγειος (= capitatio terrena ἢ iugatio) καὶ ἕνας προσωπικὸς (= capitatio ἢ capitatio humana, capitalis inlatio, capitatio plebeia) [20]· δ) ἡ capitatio - iugatio εἶναι ἕνας καὶ μόνος ἔγγειος φόρος, ποὺ διακρίνεται σὲ capitatio terrena (= iugatio), capitatio animalium καὶ capitatio humana, ἀνάλογα μὲ τὸ ἂν φορολογεῖται ἡ γῆ ἢ ἡ ἐργατικὴ δύναμη ἀνθρώπων καὶ ζώων [21].

Συγγενὴς κάπως πρὸς τὴν τελευταία αὐτὴ θεωρία εἶναι καὶ ἡ θεωρία τοῦ A. Piganiol, ἡ ὁποία καὶ θὰ μᾶς ἀπασχολήσει στὶς σελίδες ποὺ ἀκολουθοῦν.

---

18. Βλ. F. Accurse, Corpus iuris civilis 5 (Lyon 1558) 191· Bartolo de Sassoferrato, In duodecim libros codicis commentaria (Bâle 1562) 929 - 930· Τοῦ αὐτοῦ, In tres codicis libros (Venise 1575) fol 41 v· J. Cujas, Opera III (Genève 1609) 359=de agricolis, 369=de capitatione civium, 370=de colonis Thracensibus, 371=de colonis Illyricianis. Οἱ παραπομπὲς κατὰ τὸν A. Déléage, Capitation.. 5.

19. D. Hérauld, Quaestionum quotidianarum tractatus I (Paris 1650) κεφ. VIII, ἄρθ. 15, σ. 66 καὶ κεφ. IX, ἄρθ. 8 - 14, σ. 72 - 75. Ἡ παραπομπὴ κατὰ τὸν A. Déléage, Capitation.. 5· πρβ. F. Lot, Impôt.. 3.

20. Βλ. F. C. v. Savigny, Über die römische Steuerverfassung unter den Kaisern, Verm. Schriften 2 (1850) 67 - 215· G. Platon, La démocratie et le régime fiscal à Athènes, à Rome et de nos jours, Paris 1899. Ὁ Platon διακρίνει δυὸ πλευρὲς στὸν ἔγγειο φόρο: ἕναν κυρίως ἔγγειο φόρο κι' ἕνα φόρο τῆς ἐργατικῆς δύναμης ἀνθρώπων καὶ ζώων. Δίπλα στὸν ἔγγειο φόρο ὅμως παραδέχεται κι' ἕναν προσωπικὸ φόρο, ὁ ὁποῖος, κατὰ τὴ γνώμη του, κατεβάλλετο ἀπὸ τὴν plebs rustica. Βλ. ἐπίσης F. Leo, Die capitatio plebeia und die capitatio humana im römisch-byzantinischen Steuerrecht, Berlin 1900. Ὁ F. Leo διαφέρει ἀπὸ τὸν G. Platon κυρίως κατὰ τὸ ὅτι δὲν περιορίζει τὴν capitatio plebeia στὴν plebs rustica, μὰ τὴ θεωρεῖ φόρο ὅλων τῶν ἀκτημόνων ἐλευθέρων πολιτῶν.

21. Στὴν ἀνωτέρω γενική της μορφὴ ἡ θεωρία αὐτὴ ὑποστηρίχτηκε ἀπὸ τὸν J. Godefrois, Codex Theodosianus (ed. Ritter Leipzig - Mantua 1736 - 1745) II. 299 (= de erogatione militaris annonae), II. 335 (= de militari veste), IV. 103 (= de immunitate concessa), IV. 165 (= de conlatione donatarum), IV. 352 (= de decurionibus), IV. 560 (= de imponenda lucrativa descriptione), V. 126 (= de censu). Βλ. ἀκόμη O. Seeck, Die Schatzungsordnung Diocletians, Zeitschr. für Sozial—und Wirtschaftsgesch. 4 (1896) 275 - 342· Τοῦ αὐτοῦ,

Β. Ἡ θεωρία τοῦ A. Piganiol. Δύο εἶναι τὰ σημεῖα πάνω στὰ ὁποῖα θεμελιώνεται ἡ θεωρία τοῦ A. Piganiol. Πρῶτα-πρῶτα τὸ ἀναγνωρισμένο ἀπ' ὅλους γεγονός, ὅτι iugum καὶ caput εἶναι μονάδες ἰσοδύναμες ποὺ συνάπτονται στενὰ μεταξύ τους (22). Στηριζόμενος σ' αὐτὸ καὶ σ' ἕνα νόμο τοῦ M. Κωνσταντίνου μὲ τὸν ὁποῖο χορηγεῖται στοὺς comitatenses, ripenses καὶ protectores στρατιῶτες φορολογικὴ ἀτέλεια γιὰ τὸ προσωπικό τους caput καὶ γιὰ τὰ capita τῆς συζύγου καὶ τῶν γονέων τους ἤ, στὴν περίπτωση ποὺ αὐτοὶ δὲν ζοῦν πιά, γιὰ ἰσάριθμα capita ἀπὸ τὸ peculium ποὺ κατέχουν (23), συμπεραίνει ὁ A. Piganiol, μεταξὺ ἄλλων, ὅτι ἡ φορολογικὴ ἀτέλεια ἑνὸς caput εἶναι ταυτόσημη μὲ τὴ φορολογικὴ ἀπαλλαγὴ μιᾶς ἔκτασης γῆς, κι' ὅτι συνεπῶς ἡ φορολογία τοῦ caput ἐβάρυνε, κάτω ἀπὸ τὸ ὄνομα τοῦ ἀγρότη, μιὰ ὁρισμένη ἔκταση γῆς. Φορολόγηση τοῦ caput, καταλήγει ὁ A. Piganiol, εἶναι λοιπὸν φορολόγηση τοῦ ἀγρότη καί, μέσω αὐτοῦ, τῆς γῆς ποὺ καλλιεργεῖται ἀπ' αὐτόν (24).

Μὲ ἄλλα λόγια, ἡ capitatio ἔχει βέβαια τὴν ὄψη ἑνὸς προσωπικοῦ φόρου, στὴν πραγματικότητα ὅμως ἀποτελεῖ τρόπο εἰσπράξεως τοῦ ἐγγείου φόρου (25).

Τοῦτο ὅμως σημαίνει—κι' αὐτὸ εἶναι τὸ τελικὸ συμπέρασμα τοῦ A. Piganiol—ὅτι ἡ iugatio καὶ ἡ capitatio δὲν εἶναι δυὸ διακεκριμένα συστήματα, ἀλλὰ ἀποτελοῦν τὶς δυὸ πλευρὲς ἑνὸς καὶ τοῦ αὐτοῦ συστήματος, ὅτι μὲ ἄλλα λόγια ἡ ἴδια φορολογικὴ μονάδα μπορεῖ νὰ λέγεται πότε iugum καὶ πότε caput, ἀνάλογα μὲ τὴ σκοπιὰ ἀπ' ὅπου τὴ θεωροῦμε (26).

Capitatio, R.-E. III, 2 (1899) 1513-1521· Τοῦ αὐτοῦ, Geschichte des Untergangs der antiken Welt 2 (1921²) 253-273· F. Thibault, Les impôts directs.. 23. 289-321, 481-518 καὶ 24. 32-53, 112-131. Παρομοίως ὁ P. Lecesne, De l'impôt foncier en droit français et en droit romain, Paris 1862, εἶχε ὑποστηρίξει τὴν ἄποψη, ὅτι ἡ capitatio εἶναι φόρος à double face, προσωπικὸς γιὰ τοὺς ἀκτήμονες, ἔγγειος γιὰ τοὺς ἰδιοκτῆτες γῆς.

22. Βλ. ἀνωτ. σ. 20.

23. C. T. 7. 20. 4-a. 325: «Comitatenses et ripenses milites atque protectores suum caput, patris ac matris et uxoris, si tamen eos superstites habeant, omnes excusent, si censibus inditi habeantur. Quod si aliquam ex his personis non habuerint, vel nullam habuerint, tantum pro suo debent peculio excusare, quantum pro iisdem, si non deessent, excusare potuissent..».

24. A. Piganiol, Impôt 13-14: «l'immunité d'un caput est identique à l'immunité d'une certaine portion de propriété rurale, et, par conséquent, l'impôt du caput frappait, sous le nom d'un ouvrier agricole, une quantité déterminée de terres. Imposer le caput, c'est donc imposer le travailleur agricole, et, par ce détour, la terre qu'il cultive».

25. A. Piganiol, Impôt 15: «La capitation a l'aspect d'une taxe personnelle, mais c'est un mode de perception de l'impôt foncier».

26. A. Piganiol, Impôt 19: «...la iugatio et la capitatio ne sont pas deux systemes distincts, mais sont partie intégrante d'un système unique—

Δεύτερο σημεῖο στὸ ὁποῖο στηρίζει τὴ θεωρία του ὁ A. Piganiol εἶναι ἕνα χωρίο τοῦ Lactantius ποὺ μᾶς πληροφορεῖ γιὰ τὴν διαδικασία βεβαιώσεως καὶ καθορισμοῦ τῶν φορολογικῶν ὑποχρεώσεων κάθε φορολογουμένου. Τὸ χωρίο, ποὺ ἀναφέρεται στὰ σχετικὰ δημοσιονομικὰ μέτρα τοῦ Γαλερίου, ἔχει ὡς ἑξῆς: «At vero illud publicae calamitatis et communis luctus omnium fuit, census in provincias et civitates semel missus, censitoribus ubique diffusis et omnia exagitantibus, hostilis tumultus et captivitatis horrendae species erant. Agri glebatim metiebantur, vites et arbores numerabantur, animalia omnis generis scribebantur, hominum capita notabantur. In civitatibus urbanae ac rusticae plebes adunatae, fora omnia gregibus familiarum referta: unusquisque cum liberis, cum servis aderant. Tormenta ac verbera personabant, filii adversus parentes suspendebantur, fidelissimi quique servi contra dominos vexabantur, uxores adversus maritos. Si omnia defecerant, ipsi contra se torquebantur: et cum dolor vicerat, adscribebantur quae non habebantur. Nulla aetatis valetudinis excusatio. Aegri et debiles deferebantur: aestimabantur aetates singulorum, parvulis adiciebantur anni, senibus detrahabantur. Luctu et moestitia plena omnia. Quae veteres adversus victos iure belli fecerant, haec ille adversus romanos romanisque subiectos facere ausus est: quia parentes ejus censui subiugati fuerant, quem Trajanus Dacis assidue rebellantibus poenae gratia victor imposuit. Post hoc pecuniae pro capitibus pendebantur, et merces pro vita dabatur. Non tamen hisdem censitoribus fides habebatur; sed alii super alios mittebantur, tamquam plura inventuri. Et duplicabatur semper, illis non invenientibus, sed ut libuit addentibus ne frustra missi viderentur. Interea minuebantur animalia et mortales obibant, et nihil minus solvebantur tributa pro mortuis ut nec vivere iam nec mori saltem gratis liceret. Mendici supererant soli, a quibus nihil exigi possit quos ab omni genere injuriae tutos miseria et infelicitas fecerat» (27).

Ἑρμηνεύοντας τὴν μαρτυρία αὐτὴ ὁ A. Piganiol παρατηρεῖ ὅτι, πέρα ἀπὸ τὶς ὑπερβολὲς ποὺ περιέχει καὶ τὸν πολεμικό της χαρακτήρα, μᾶς δίνει πληρόφορίες γιὰ δυὸ εἰδῶν ἐργασίες: Πρῶτα-πρῶτα γινόταν μιὰ ἐργασία ἀπογραφῆς τῶν περιουσιακῶν στοιχείων μιᾶς περιοχῆς, ποὺ ἐπέτρεπε νὰ καθοριστεῖ καὶ ἡ φορολογικὴ ὑποχρέωση τῆς περιοχῆς καὶ ἡ σχέση τοῦ ἀριθμοῦ

---

disons plus, la même unité fiscale peut être à deux points de vue différents tantôt iugum et tantôt caput».

27. Lactantius, De mortibus persecutorum 23 (ed. J. Moreau, Lactance, De la mort des persécuteurs, 2 τόμοι. Sources chrétiennes, Nr. 39, Paris 1954).

τῶν κατοίκων της πρὸς τὴν ἔκταση τῶν καλλιεργουμένων γαιῶν της. Γιὰ νὰ γίνει πιὸ εὔκολη ἡ ἐργασία αὐτή, συνεχίζει ὁ A. Piganiol, ἀπετιμᾶτο ἡ γῆ σὲ iuga (28). Ἀκολουθοῦσε κατόπι μιὰ δεύτερη ἐργασία ποὺ εἶχε σκοπὸ νὰ ἐνσωματώσει τὰ iuga αὐτὰ στὰ πρόσωπα τῶν φορολογουμένων, πράγμα ποὺ θεωρητικὰ ἦταν εὔκολο, γιατὶ τὸ κάθε iugum εἶχε ἔτσι ὑπολογιστεῖ, ὥστε νὰ μπορεῖ ν' ἀποφέρει τὸ εἰσόδημα τὸ ἀπαιτούμενο γιὰ τὴ συντήρηση ἑνὸς caput (29). Ἔξω ἀπὸ τὴν ἐνσωμάτωση αὐτὴ παρέμεναν οἱ incensiti, ποὺ ἀποτελοῦσαν, κατὰ τὸν A. Piganiol, τὴν τεράστια στρατιὰ τῶν ζητιάνων, ποὺ οἱ πηγὲς χαρακτηρίζουν σὰν τὸ ἄχρηστο περίσσευμα τῆς iugatio - capitatio (30).

Οἱ δυὸ αὐτὲς ἐργασίες μαρτυροῦν, κατὰ τὸν A. Piganiol πάντοτε, ὅτι τὸ caput δὲν ἦταν τίποτε ἄλλο παρὰ ἕνα «ἐνσωματωμένο» iugum (31), ἐπομένως ὅτι ἡ iugatio καὶ ἡ capitatio εἶναι τὰ δυὸ στοιχεῖα ποὺ ὁλοκληρώνουν καὶ ἀπαρτίζουν ἕνα καὶ τὸ αὐτὸ φορολογικὸ σύστημα (32).

Τὰ ἀνωτέρω προσδιορίζουν καὶ τὰ τελικὰ συμπεράσματα τῆς θεωρίας τοῦ A. Piganiol. Σύμφωνα μ' αὐτά, γῆ καὶ ἄνθρωπος σχηματίζουν ἕνα ὅλον, ἕνα domaine garni. Καὶ μόνο ἕνα τέτοιο domaine garni μπορεῖ νὰ φορολογηθεῖ.

Ἡ οὐσία τῆς iugatio - capitatio, λέγει ὁ A. Piganiol, συνίσταται στὴν ἀντίληψη πὼς ἡ γῆ καὶ οἱ ἄνθρωποι ποὺ τὴν καλλιεργοῦν ἀποτελοῦν ἕνα ἑνιαῖο καὶ ἀδιάσπαστο σύνολο. Θὰ ἦταν παράλογο καὶ ἀδύνατο νὰ φορολογηθοῦν χωριστά. Ὁ φόρος δὲν μπορεῖ νὰ βαρύνει οὔτε τοὺς ζητιάνους, οὔτε τὶς χέρσες γαῖες. Βαρύνει τὴ γῆ, τὴ «γαρνιρισμένη» μὲ ζῶα καὶ ἀνθρώπους (33).

Ὁ μόνος τρόπος λοιπὸν γιὰ νὰ μπορέσει νὰ λειτουργήσει ἡ iugatio - capitatio, ἦταν νὰ ἐπιτευχθεῖ μιὰ αὐστηρὴ ἀντιστοιχία ἀνάμεσα στὴ γῆ καὶ στοὺς ἀνθρώπους ποὺ τὴν καλλιεργοῦσαν (34).

---

28. A. Piganiol, Impôt 21.

29. A. Piganiol, Impôt 22.

30. A. Piganiol, Impôt 22: «la plupart de ces incensiti contribuaient à former cette immense armée des mendiants, que le 'de mortibus persecutorum' nous a déjà signalés comme une sorte de déchet de ce système fiscal: 'mendici supererant soli, a quibus nihil exigi possit».

31. A. Piganiol, Impôt 23: «le caput est le iugum incorporé».

32. A. Piganiol, Impôt 19 καὶ 23.

33. A. Piganiol, Impôt 24: «L'âme du système fiscal de iugatio - capitatio c'est cette idée que la terre et l'homme des champs forment un bloc indissoluble et qu'il serait absurde de les taxer séparement. L'impôt ne peut frapper ni le mendiant ni la friche, il frappe la terre garnie de bétail et de paysans». Πρβ., Αὐτόθ. 27: «L'impôt de iugatio-capitatio ne doit pas peser séparement sur l'homme et sur la terre, mais bien sur l'exploitation rurale, sur le domaine garni».

34. A. Piganiol, Impôt 27: «Le système...suppose une correspondance très exacte entre le chriffre de la population rurale et l'étendue des terrains

Ἡ ἀντιστοιχία ὅμως αὐτὴ μόνο μὲ μεγάλους κόπους μποροῦσε νὰ ἐπιτευχθεῖ καὶ μὲ ἀκόμη μεγαλύτερους νὰ διατηρηθεῖ, καὶ τοῦτο γιατὶ τὴν ἐποχὴ ἐκείνη ἐπικρατοῦσε, κατὰ τὸν A. Piganiol, μεγάλη ἔλλειψη ἐργατικῶν χεριῶν. Ὅπως ὁ ἴδιος ἐκφράζει τοῦτο, «il (l'homme) manquait à la terre plus souvent que la terre ne lui manquait» (35).

* * *

Τὸ γεγονὸς πὼς ἡ φορολογία δὲν μποροῦσε νὰ κτυπήσει παρὰ μόνο τὰ domaines garnis ὅπως καὶ ἡ ὑπόθεση ὅτι κατὰ τὴν πρωτοβυζαντινὴ ἐποχὴ ἐπικρατοῦσε ἔλλειψη ἐργατικῶν χεριῶν, μ' ἄλλα λόγια: ἀγωνία στὴ διατήρηση τῆς ἰσορροπίας καὶ ἀντιστοιχίας ἀνάμεσα σὲ iuga καὶ capita, καθιστοῦν φανερές, συνεχίζει ὁ A. Piganiol, τὶς συνέπειες τῆς ἐφαρμογῆς τῆς iugatio - capitatio, αὐτὴ τὴ φορὰ στὸν κοινωνικὸ τομέα. «Ἀκόμη κι' ἂν ἄλλες δυνάμεις δὲν εἶχαν συνεργήσει στὴν πρόσδεση τῶν ἀγροτικῶν πληθυσμῶν στὴ γῆ, τὸ φορολογικὸ σύστημα τοῦ μεταγενέστερου ρωμαϊκοῦ κράτους, αὐτὸ καὶ μόνο, θ' ἀρκοῦσε ἴσως νὰ καταστήσει ἀναγκαῖο τὸ θεσμὸ τοῦ colonatus» (36).

Τοῦτο εἶναι τελείως φυσικό, ἂν σκεφτοῦμε πὼς ἀπὸ τὴ στιγμὴ ποὺ ὁ ἀγρότης λογαριαζότανε σὰν caput, ἀπὸ τὴ στιγμὴ ποὺ καταχωριζότανε στοὺς φορολογικοὺς καταλόγους, δὲν μποροῦσε πιὰ νὰ ἐγκαταλείψει τὴ γῆ, στὴν ὁποία βρισκότανε πιά, γιὰ φορολογικοὺς σκοπούς, ἐνσωματωμένος. Διερωτώμεθα, λέγει ὁ A. Piganiol, ποιὸς τάχα νὰ ἦταν ὁ νόμος τοῦ κράτους, δυνάμει τοῦ ὁποίου εἰσήχθη γιὰ πρώτη φορὰ ὁ colonatus. Ὅμως ἕνας τέτοιος νόμος θὰ ἦταν ἄχρηστος: ἡ ὕπαρξη τῆς iugatio - capitatio ἦταν ἀρκετή (37).

---

cultivés». Πρβ., Αὐτόθ. 29: «Cet impôt (iugatio-capitatio) ne pouvait être régulièrement assis et perçu qu'à la condition qu'il existât une proportion harmonique entre les hommes et le sol».

35. A. Piganiol, Impôt 29: Πρβ., Αὐτόθ. 29: «au Bas - Empire, les terres désertes s'étaient tant multipliées qu'assurément l'homme était le facteur le plus précieux».

36. A. Piganiol, Impôt 82: «Alors même que d'autres forces n'auraient pas travaillé à lier au sol les paysans, le régime fiscal du Bas - Empire aurait suffi peut-être à rendre nécessaire l'institution du colonat». Πρβ., Αὐτόθ. 82: «..la formalité de l'adscriptio censibus, nécessaire pour le fonctionnement du système fiscal de la capitation, est la source officielle, selon nous, de l'institution du colonat».

37. A. Piganiol, Impôt 82 - 83: «à partir du moment où le paysan comptait pour un caput, où il était insertus voluminibus censualibus, il ne pouvait plus quitter la glèbe à laquelle, pour la nécessité de l'impôt il se trouvait incorporé. On s'est demandé si une loi générale d'État avait anciennement organisé le colonat; à notre avis, cette loi générale était inutile, la formalité de l'adscriptio censibus suffisait».

Οἱ κοινωνικὲς ὅμως συνέπειες τοῦ φορολογικοῦ συστήματος τῆς iugatio - capitatio δὲν σταματοῦν ἐδῶ. Ὅπως παρατηρεῖ ὁ A. Piganiol, θὰ ἦταν ἀδύνατο νὰ μὴν ἀναπτυχθοῦν στὰ ἐλεύθερα χωριὰ σπέρματα κοινοκτημοσύνης — ἂν πράγματι τὸ φορολογικὸ σύστημα ποὺ ἴσχυε τότε, ἦταν ὅπως τὸ φαντάστηκε ὁ γάλλος ἐρευνητής (38).

Δυὸ λόγοι καθιστοῦν, κατὰ τὸν A. Piganiol πάντοτε, ἀναπόφευκτη τὴν ἐξέλιξη αὐτή. Πρῶτα - πρῶτα, ἡ ἀρχή, ὅτι φορολογία τῆς γῆς καὶ φορολογία τοῦ ἀγρότη εἶναι ἕνα καὶ τὸ αὐτὸ πράγμα, σημαίνει ἀναγκαστικὰ πὼς οἱ γαῖες τῶν διαφόρων χωρικῶν ὁρίστηκαν καὶ παρέμεναν ἰσοδύναμες, ἀφοῦ ὅλα τὰ capita ἔφεραν τὴν ἴδια φορολογικὴ ἐπιβάρυνση, κι' ἀφοῦ κάθε γῆ (κτῆμα) ἦταν καθορισμένη ἔτσι, ὥστε νὰ μπορεῖ νὰ διατρέφει ἕνα χωρικό. Τοῦτο ὅμως ὁδηγοῦσε μοιραῖα σὲ συνεχεῖς ἀναδασμούς, καί, σὰν φυσικὴ κατάληξη, στὸ νὰ παίρνει ἀπὸ τὴν κοινότητα ὁ χωρικὸς τὴ γῆ ποὺ ἀναλογοῦσε στὶς δυνατότητες ἐργασίας καὶ στὶς ἀνάγκες συντήρησής του (39).

Ὁ δεύτερος λόγος ποὺ ὁδηγοῦσε στὴν ἐξέλιξη αὐτή, συνεχίζει ὁ A. Piganiol, εἶναι ἡ ὕπαρξη τῆς ἀλληλεγγύου φορολογικῆς εὐθύνης σὲ κάθε χωριό. Τὸ κάθε χωριὸ βαρυνόταν συνολικὰ μ' ἕνα ὁρισμένο ποσὸ φόρου. Ὁ μόνος τρόπος λοιπὸν νὰ μποροῦν οἱ κάτοικοι τοῦ χωριοῦ νὰ καταβάλλουν τὸ φόρο καὶ γιὰ τοὺς τυχὸν ἀπόντες ἢ φυγάδες, ἦταν φυσικὰ νὰ μοιράζουν μεταξύ τους καὶ τὸ βάρος τῆς καλλιεργείας τῶν γαιῶν τῶν φυγάδων (40).

Ἡ ἀλληλέγγυος αὐτὴ φορολογικὴ εὐθύνη ἐκδηλώνεται κυρίως στοὺς

---

38. A. Piganiol, Impôt 86: «Il est impossible que le système fiscal qne nous avons décrit n'ait pas eu pour consequence de développer dans les villages de paysans libres des germes de communisme».

39. A. Piganiol, Impôt 86: «Cette évolution était inévitable pour deux raisons. D'une part l'État avait posé ce principe très grave que taxer le paysan ou la terre revient au même, parce que chaque existence de paysan suppose normalement le revenu d'un lot de terres; du moment que, de plus, chaque caput de paysan est, en principe, taxé également, il suit que la part d'un paysan doit être normalement égale à celle d'un autre. Ne devait-on pas se trouver ainsi conduit à des redistributions de propriété?... le paysan des vici publici, des villages libres, ne devait il pas obtenier de la commune le manse correspondant à sa force de travail et à son entrétien?».

40. A. Piganiol, Impôt 86-87: «Le village était taxé en bloc et solidairement responsable. Comment les paysans qui demeuraient dans la village pouvaient-ils acquitter l'impôt des manquands autrement qu'en répartissant entre eux tous la charge de mettre en valeur les terres abandonnées?». Ἡ διατύπωση τοῦ A. Piganiol δὲν εἶναι τελείως σαφής. Τὸ νόημα πάντως εἶναι ὅτι οἱ ἀπομένοντες χωρικοὶ θὰ μποροῦσαν νὰ πληρώσουν τοὺς φόρους τῶν φυγάδων, ἂν ἀναλάμβαναν τὴν καλλιέργεια τῶν ἀδεσπότων γαιῶν, καὶ φυσικὰ καὶ τὸ ἐξ αὐτῶν εἰσόδημα.

θεσμοὺς τῆς ἐπιβολῆς (41) καὶ τῆς προτιμήσεως (42), ποὺ μαρτυροῦνται, κατὰ τὸν A. Piganiol, ἀπὸ τοὺς χρόνους τοῦ M. Κωνσταντίνου (43).

* * *

Ἂς συγκεφαλαιώσουμε μὲ λίγα λόγια τὴ θεωρία τοῦ A. Piganiol: ἡ iugatio - capitatio συνίσταται στὴ φορολόγηση ἀνθρώπου καὶ γῆς, λαμβανομένων ὅμως σὰν ἕνα σύνολο. Προϋπόθεση τῆς λειτουργίας τῆς iugatio - capitatio εἶναι ἡ ἀκριβὴς ἀντιστοιχία ἀνθρώπων καὶ γαιῶν, iuga καὶ capita, ἡ ἐνσωμάτωση, ὅπως λέει ὁ A. Piganiol, τῶν iuga σὲ ἰσάριθμα capita. Ὁ φόρος ποὺ προβλέπει ἡ iugatio - capitatio εἶναι ἕνας καὶ μόνος ἔγγειος φόρος. Προσωπικὸς φόρος δὲν ἔχει θέση στὴ θεωρία τοῦ A. Piganiol.

Οἱ κοινωνικὲς συνέπειες τῆς iugatio - capitatio εἶναι μεγάλες: ὄχι μόνο εἰσάγεται ἢ τουλάχιστο γενικεύεται μ' αὐτὴν καὶ συστηματοποιεῖται ἡ πρόσδεση τοῦ ἀνθρώπου στὴ γῆ, δηλ. ἡ δημιουργία καὶ ἀνάπτυξη τοῦ colonatus, μὰ ἀκόμη ἀναπτύσσονται καὶ τάσεις κοινοκτημοσύνης στὸ βυζαντινὸ χωριό, ποὺ θὰ τὶς ξαναβροῦμε καὶ πάλι ἐκεῖ τὸν 8. αἰ. (44).

Γ. Οἱ νεώτερες ἀντιλήψεις γιὰ τὴν οἰκονομικὴ καὶ κοινωνικὴ ἐξέλιξη στὸ Βυζάντιο. Ἡ θεωρία τοῦ A. Piganiol παρουσιάστηκε, ὅταν ἐμφανίστηκε (1916), σὰν ἡ πιὸ συγκροτημένη καὶ πιθανὴ λύση τοῦ προβλήματος τῆς iugatio - capitatio, ἑνὸς προβλήματος ποὺ ἤδη ἀπὸ τὰ μέσα τοῦ 16. αἰ. ἀπασχολοῦσε τὴν ἔρευνα. Γιὰ τὸ λόγο τοῦτο συνάντησε τὴν ἐπιδοκιμασία τῶν ἐρευνητῶν γενικά (45), καὶ τῶν Βυζαντινολόγων εἰδικότερα, ποὺ ἄλλοι ρητά, ἄλλοι σιωπηρὰ τὴν ἀποδέχτηκαν ὁμόφωνα, πρὸ παντὸς ἀφ' ὅτου δυὸ ἐρευνητὲς τοῦ κύρους τοῦ E. Stein (46) καὶ τοῦ G. Ostrogorsky (47) τὴν υἱοθέτησαν καὶ τὴν χρησιμοποίησαν σὰν βάση καὶ σὰν ἀφετηρία τῶν δικῶν τους θεωριῶν γιὰ τὴν κοινωνικὴ καὶ οἰκονομικὴ ἐξέλιξη στὸ Βυζαντινὸ κράτος.

Σύμφωνα μὲ τὶς ἀντιλήψεις τοῦ G. Ostrogorsky, ποὺ ἀκολουθεῖ τὴ

41. A. Piganiol, Impôt 88.
42. A. Piganiol, Impôt 87 - 88.
43. A. Piganiol, Impôt 87 - 88.
44. A. Piganiol, Impôt 92.
45. Ὄχι βεβαίως ὅλων. Νὰ τί ἔγραφε, π.χ., ὁ Ch. Lécrivain, Rev Ètud. Ancien. 19 (1917) 290: «Le fond de la théorie de A. Piganiol, la suppression de la capitation personnelle, nous paraît difficilement acceptable». Νὰ ἐπίσης τί ἔγραφε ὁ G. Glotz, Revue Histor. 126 (1917) 333: «Il arrive, assez fréquemment, que la réalité crie et se débat dans les liens du système où A. Piganiol prétend l'enfermer».
46. E. Stein, Geschichte 109. Τοῦ αὐτοῦ, Histoire 199, σημ. 2.
47. G. Ostrogorsky, Geschichte des byzantinischen Staates² (München 1952) 33.

θεωρία τοῦ A. Piganiol μέχρι καὶ τὴν τελευταία της λεπτομέρεια, «τὴ φορολογικὴ μονάδα τὴν ἀποτελοῦν ἀπὸ τὴ μιὰ μεριὰ ἕνα κομμάτι γῆς ὁρισμένης ἐκτάσεως καὶ ποιότητος (iugum) κι' ἀπὸ τὴν ἄλλη μεριὰ ὁ ἄνθρωπος ποὺ καλλιεργεῖ τὴ γῆ αὐτὴ (caput). Κατὰ τὴν ἐκτίμηση τοῦ φορολογικοῦ ἀντικειμένου μετροῦνται χωριστὰ βέβαια τὰ iuga καὶ τὰ capita, ἀλλ' ὅπως ἕνα iugum δὲν μπορεῖ νὰ φορολογηθεῖ ἂν δὲν ἀντιστοιχεῖ σ' αὐτὸ ἕνα caput, ἔτσι σύμφωνα μὲ τὸ σύστημα τοῦ Διοκλητιανοῦ (δηλ. τὴ iugatio - capitatio), κι' ἕνα caput μπορεῖ νὰ ἐπιβαρυνθεῖ μὲ τὴν annona μονάχα ἂν ἀντιστοιχεῖ σ' αὐτὸ ἕνα iugum (48).

Ἡ αὐστηρὴ ἀντιστοιχία μεταξὺ iuga καὶ capita ποὺ δέχεται ἀνεπιφύλακτα ὁ G. Ostrogorsky γιὰ τὴν πρωτοβυζαντινὴ ἐποχή, εἶχε καὶ τὶς κοινωνικὲς συνέπειές της: «ἀναγκαστικὰ πιὰ προσπαθοῦσε τὸ δημόσιο νὰ ἐπιτύχει ἰσορροπία μεταξὺ τῶν iuga καὶ τῶν capita, μ' ἄλλα λόγια προσπαθοῦσε νὰ βρεῖ ἕνα caput γιὰ κάθε ὑφιστάμενο iugum. Ἡ μεγάλη μείωση τοῦ πληθυσμοῦ τοῦ κράτους ἐκείνη τὴν ἐποχὴ καὶ ἡ ἐλλιπὴς καλλιέργεια τοῦ ἐδάφους ἀπὸ ἕναν ἀγροτικὸ πληθυσμὸ ποὺ τὸν ἔσπρωχνε ἐδῶ κι' ἐκεῖ ἡ ἀνάγκη καὶ ἡ ἔλλειψη ἀσφαλείας, καθιστοῦσε τὴ διατήρηση τῆς ἰσορροπίας αὐτῆς κάθε ἄλλο παρὰ εὔκολη, κι' ἔτσι τὸ κράτος μόλις εὕρισκε ἕνα caput ἔκανε τὸ πᾶν νὰ τὸ κρατήσει στὸ iugum ποὺ τοῦ ἀντιστοιχοῦσε. Μ' αὐτὸ τὸν τρόπο ὅμως συνέβαλε τὸ διοκλητιάνειο σύστημα τῆς iugatio - capitatio στὸ νὰ χάνουν τὴν ἐλευθερία μετακινήσεως ὅλο καὶ μεγαλύτερα στρώματα ἀγροτικοῦ πληθυσμοῦ» (49).

---

48. G. Ostrogorsky, Geschichte 33: «Die Steuereinheit bildet einerseits ein Stück Landes von bestimmter Grösse und Güte (iugum) und andrerseits der Mensch, der es bebaut (caput). Bei der Veranlagung werden zwar die iuga und capita gesondert gezählt, aber wie ein iugum nicht besteuert werden kann, wenn ihm nicht ein caput entspricht, so kann nach dem diokletianischen System auch ein caput nur dann mit der annona belastet werden, wenn ihm ein entsprechendes iugum gegenübersteht». Πρβ. τὴν ἀγγλικὴ μετάφραση τοῦ ἔργου τοῦ G. Ostrogorsky, History of the Byzantine State (1956) 37: «The unit of taxation consisted of the iugum, or piece of land of definite value and area, and the caput, of single individual who could manage to cultivate it. For purposes of assessment the iuga and the capita were to be rechoned separately, but a iugum could not be taxed unless it had a corresponding caput or viceversa».

49. G. Ostrogorsky, Geschichte 33: «Notwendigerweise ist daher der Fiskus bestrebt, zwischen den iuga und capita ein Gleichgewicht herzustellen, d. h. für jedes verfügbare iugum ein caput ausfindig zu machen. Bei der starken Entvölkerung des Reiches und der mangelhaften Bodenständigkeit der durch Not und Unsicherheit hin und her getriebenen Bauernschaft war das keine leichte Aufgabe, und so setzte denn die Staatsobrigkeit alles daran, um das ausfindig gemachte caput auf dem ihm zugewiesenen iugum festzuhalten. So trug auch das diokletianische System der capitatio-iugatio

Παραδέχεται λοιπὸν ὁ G. Ostrogorsky, ἀκολουθώντας πιστὰ καὶ σ' αὐτὸ τὸν A. Piganiol, ὅτι τὸ φορολογικὸ σύστημα τῆς iugatio-capitatio εἶχε βαρύτατες κοινωνικὲς συνέπειες, δηλ. τὴν γενίκευση τῆς προσδέσεως τοῦ ἀγροτικοῦ πληθυσμοῦ στὴ γῆ. Ἡ κατάσταση αὐτὴ ἰσχύει, σύμφωνα μὲ τὶς ἀντιλήψεις τοῦ G. Ostrogorsky, μέχρι τὰ τέλη τοῦ 7. αἰ. Τότε ὅμως ἐπισυμβαίνουν ριζικὲς μεταβολὲς στὸ φορολογικὸ σύστημα: «στὰ τέλη τοῦ 7· αἰ. συμβαίνει πιθανότατα καὶ ἡ σπουδαία φορολογικὴ μεταρρύθμιση ποὺ ξεχωρίζει βασικὰ τὸ μέσο ἀπὸ τὸ πρώϊμο βυζαντινὸ φορολογικὸ σύστημα. Ἡ σύνδεση τοῦ κεφαλικοῦ μὲ τὸν ἔγγειο φόρο, ὅπως τὴν προσδιόριζε τὸ σύστημα τῆς iugatio-capitatio ποὺ εἶχε εἰσαγάγει ὁ Διοκλητιανός, κι' ὅπως ἴσχυε ἀκόμη καὶ στὰ πρῶτα χρόνια τῆς βασιλείας τοῦ Ἰουστινιανοῦ Β', διαλύεται. Ὁ κεφαλικὸς φόρος εἰσπράττεται στὸ ἑξῆς χωριστὰ ἀπὸ τὸν ἔγγειο καὶ βαρύνει κάθε φορολογούμενο, χωρὶς καμμιὰ ἐξαίρεση» (50).

Ὅπως ὅμως τὸ φορολογικὸ σύστημα τοῦ πρώϊμου Βυζαντίου εἶχε μεγάλο ἀντίκτυπο κι' ἐπίδραση στὴν κοινωνική του ζωή, ἔτσι καὶ ἡ φορολογικὴ μεταρρύθμιση τοῦ τέλους τοῦ 7. αἰ. εἶχε σοβαρότατες συνέπειες γιὰ τὴ διαμόρφωση τῆς κοινωνίας τῆς μέσης βυζαντινῆς περιόδου. Ὅταν, τότε, ἄλλαξε τὸ φορολογικὸ σύστημα, ὅταν ἔπαψε πιὰ ἡ ἐπιδίωξη τῆς αὐστηρῆς ἀντιστοιχίας τῶν iuga καὶ capita, τότε ἔγινε περιττὴ ἡ πρόσδεση τοῦ κάθε caput στὸ ἀντίστοιχό του iugum, καὶ ἀποδόθηκε ἑπομένως στοὺς ἀγροτικοὺς πληθυσμοὺς ἡ ἐλευθερία μετακινήσεως. Νά πῶς ἐκφράζει τὶς ἀντιλήψεις του αὐτὲς ὁ G. Ostrogorsky: «Ἡ εἴσπραξη τοῦ προσωπικοῦ φόρου δὲν συνάπτεται πιὰ (μετὰ τὴν ὑποτιθεμένη μεταρρύθμιση τοῦ τέλους τοῦ 7. αἰ.) μὲ τὴν προϋπόθεση μιᾶς σταθερῆς ἐγκαταστάσεως. Ἔτσι ὅμως ἐξαφανίζεται ἕνας σπουδαῖος λόγος προσδέσεως τοῦ φορολογουμένου στὴ γῆ — προσδέσεως ποὺ τὸ πρωτοβυζαντινὸ κράτος ἦταν ὑποχρεωμένο ν' ἀσκεῖ συστηματικὰ γιὰ νὰ μπορεῖ, σύμφωνα μὲ τὸ φορολογικὸ σύστημα ποὺ ἴσχυε τότε, ν' ἀσφαλίζει τὰ φορο-

---

dazu bei, dass immer breitere Schichten der Landbevölkerung die Freizügigkeit verloren». Στὴν ἀγγλικὴ ἔκδοση τοῦ ἔργου τοῦ Ostrogorsky (History 37), ἔχει ἀπαλειφθεῖ ἡ τελευταία φράση: «Μ' αὐτὸν τὸν τρόπο ἐπίσης συνέβαλε τὸ διοκλητιάνειο σύστημα τῆς iugatio-capitatio στὴν ἀπώλεια τῆς ἐλευθερίας μετακινήσεως ὅλο καὶ μεγαλυτέρων στρωμάτων ἀγροτικοῦ πληθυσμοῦ».

50. G. Ostrogorsky, Geschichte 110-111: «In das Ende des 7. Jh. fällt allem Anschein nach auch die wichtige Steuerreform, nach der sich das mittelbyzantinische Steuersystem von dem frühbyzantinischen grundsätzlich unterscheidet. Die Verbindung der Kopfsteuer mit der Grundsteuer, wie sie das von Diokletian geschaffene System der capitatio-iugatio herstellte und wie sie noch in den ersten Regierungsjahren Justinians II. bestanden hat, wird gelöst. Die Kopfsteuer wird nunmehr von der Grundsteuer getrennt erhoben und trifft unterschiedlos jeden Steuerträger». Πρβ. Τοῦ αὐτοῦ, (τὴν ἀγγλικ. μετ.) History 121.

λογικά του ἔσοδα σὲ μιὰ ἐποχὴ φτωχὴ σ' ἐργατικὰ χέρια. Μ' αὐτὸ τὸν τρόπο ἡ ἀλλαγὴ τοῦ φορολογικοῦ συστήματος συνέβαλε κι' αὐτὴ στὴν ἐπέκταση τῆς ἐλευθερίας μετακινήσεως τῶν ἀγροτῶν» (51).

Καὶ ἄλλη ὅμως μεταβολή, στὸν τομέα τῶν φορολογικῶν θεσμῶν αὐτὴ τὴ φορά, δέχεται ὁ G. Ostrogorsky, ὡς συνέπεια τῆς ἀλλαγῆς τοῦ φορολογικοῦ συστήματος ποὺ συνέβη, σύμφωνα μὲ τὴ θεωρία του, στὰ τέλη τοῦ 7. αἰ. Ἐνῶ κατὰ τὴν πρωτοβυζαντινὴ ἐποχὴ κυριαρχεῖ ἡ ἀλληλέγγυος φορολογικὴ εὐθύνη ὑπὸ τὴ μορφὴ τῆς ἐπιβολῆς, δηλ. «τῆς ἀναγκαστικῆς ἐπιδόσεως χέρσων κι' ἀδεσπότων γαιῶν στοὺς ἰδιοκτῆτες καλλιεργουμένων καὶ προσοδοφόρων κτημάτων, μὲ σύγχρονη ἐπίδοση τῶν σχετικῶν φορολογικῶν βαρῶν» (52), στὴ μεσοβυζαντινὴ ἐποχὴ ἡ ἀλληλέγγυος αὐτὴ φορολογικὴ εὐθύνη παίρνει νέα μορφή. Στὸ ἑξῆς, ὁ φόρος τῶν ἀδεσπότων γαιῶν ἐπιδίδεται στοὺς γείτονες, συγχρόνως ὅμως δὲν μεταβιβάζεται πιὰ σ' αὐτοὺς ἡ πλήρης κυριότης πάνω στὶς ἀντίστοιχες γαῖες, ἀλλὰ μόνο τὸ δικαίωμα χρησικτησίας σ' αὐτές. Ἡ νέα αὐτὴ μορφὴ τῆς ἀλληλεγγύου φορολογικῆς εὐθύνης, λέγει ὁ G. Ostrogorsky, ὀνομάζεται *ἀλληλέγγυο* (53).

* * *

Ἀνακεφαλαιώνοντας ὅσα εἴπαμε, παρατηροῦμε πὼς τρία εἶναι τὰ βασικὰ σημεῖα διακρίσεως τῆς πρώϊμης ἀπὸ τὴ μέση βυζαντινὴ περίοδο (54) κατὰ

---

51. G. Ostrogorsky, Geschichte 111: «Die Erhebung der Personalsteuer ist also nicht mehr an die Voraussetzung einer festen Landansässigkeit geknüpft. Damit entfällt ein wichtiger Grund für die Fesselung des Steuerzahlers an die Scholle, die der frühbyzantinische Staat systematisch betreiben musste, um, der damaligen Steuerordnung Rechnung tragend, in einer an Arbeitskräften armen Zeit sich die Steuereinkünfte zu sichern. So trug auch die Änderung des Steuersystems zur Förderung der bäuerlichen Freizügigkeit bei». Πρβ. τὴν ἀγγλ. μετάφρ. τοῦ ἔργου: History 121.

52. G. Ostrogorsky, Die ländliche Steuergemeinde des byzantinischen Reiches im 10. Jh., Vierteljahrschr. f. Sozial—u. Wirtschaftsgesch. 20 (1927) σελ. τοῦ ἀνατύπου 26.

53. G. Ostrogorsky, Geschichte 110: «In Umbildung des spätrömischen Systems der Epibole, das eine zwangsmässige Übertragung des Ödlandes an Besitzer ertragfähigen Bodens vorsah und diesen infolgedessen auch die Steuerpflicht für das zugeschlagene Gut auferlegte, überträgt man jetzt die Steuer für die verödeten Grundstüche an die Nachbarn, denen demgemäss auch das Recht der Nutzniessung an den betreffenden Grundstücken zufällt». Τοῦ αὐτοῦ, Das Steuersystem im byzantinischen Altertum und Mittelalter, Byzantion 6 (1931) 235: «Bei der Epibole ist die Übertragung des Grundbesitzes das primäre und entscheidende, die Übertragung der Steuer dagegen eine Folgeerscheinung; bei dem ἀλληλέγγυον ist aber die Steuerübertragung das erste und wesentliche Moment».

54. Ἡ ὑστεροβυζαντινὴ ἐποχὴ δὲν ἐνδιαφέρει τὴν παροῦσα ἐργασία.

τὴ θεωρία τοῦ G. Ostrogorsky: α) ἡ διάσπαση κατὰ τὴ μέση περίοδο τῆς αὐστηρῆς ἀντιστοιχίας iuga καὶ capita, δηλ. προσωπικοῦ καὶ ἐγγείου φόρου ποὺ ἴσχυε κατὰ τὴν πρωτοβυζαντινὴ ἐποχή, β) ἡ ἀπόδοση τῆς ἐλευθερίας μετακινήσεως στοὺς ἀγροτικοὺς πληθυσμοὺς ἀπὸ τὸν 7. αἰ. καὶ μετά, καὶ γ) ἡ ἀλλαγή, ἀπὸ τὴν ἴδια περίπου ἐποχή, τῆς μορφῆς ἀσκήσεως τῆς ἀλληλεγγύου φορολογικῆς εὐθύνης.

Καὶ τὰ τρία αὐτὰ σημεῖα ἔχουν σὰν μοναδικὴ ἀλλ' ἀπαραίτητη προϋπόθεση τὴ θεωρία τοῦ A. Piganiol, σύμφωνα μὲ τὴν ὁποία, ὅπως εἴδαμε, ἡ iugatio-capitatio ἀπαιτοῦσε καὶ προϋπέθετε τὴν αὐστηρὴ ἀντιστοιχία τῶν iuga καὶ τῶν capita.

Ἂν ὑποθέσουμε πὼς ἡ θεωρία τοῦ A. Piganiol κλονιζότανε καὶ τελικὰ ἔπεφτε, ἡ ἀντίστοιχη θεωρία τοῦ G. Ostrogorsky θὰ ἔχανε τὴ βάση της, θὰ ἔπεφτε κι' αὐτὴ καὶ θὰ ἔπρεπε τελικὰ νὰ ἐγκαταλειφθεῖ.

Εἶναι ὅμως ἡ θεωρία τοῦ A. Piganiol πραγματικὰ τόσο ἰσχυρή, ὅσο τὴν ἐκλαμβάνει ὁ G. Ostrogorsky, γιὰ νὰ στηρίξει πάνω της τόσο σημαντικὲς σὲ συνέπειες θεωρίες ὅπως οἱ δικές του; Γιὰ ν' ἀπαντήσουμε στὸ ἐρώτημα τοῦτο θὰ πρέπει νὰ προβοῦμε σὲ μιὰ λεπτομερῆ κριτικὴ τῆς θεωρίας τοῦ A. Piganiol, κι' αὐτὸ ἀκριβῶς θὰ ἐπιχειρήσουμε στὶς ἑπόμενες σελίδες.

Δ. Κριτικὴ τῆς θεωρίας τοῦ A. Piganiol. Ὅπως εἴδαμε στὶς προηγούμενες σελίδες, ἡ θεωρία τοῦ A. Piganiol στηρίζεται στὴν ὑπόθεση, ὅτι τὸ φορολογικὸ ἀντικείμενο, γιὰ νὰ μπορεῖ κατ' ἀρχὴν νὰ χαρακτηριστεῖ ὡς τέτοιο, μ' ἄλλα λόγια γιὰ νὰ μπορεῖ νὰ φορολογηθεῖ, πρέπει νὰ εἶναι domaine garni. Γιὰ νὰ μπορέσει ὁ φορολογικὸς ὑπάλληλος νὰ εἰσπράξει τὸ φόρο, πρέπει νὰ ἔχει μπροστά του «iuga ἐνσωματωμένα».

Ὁ A. Piganiol ἀρνεῖται τὴν ὕπαρξη προσωπικοῦ φόρου στὸ σύστημα τῆς iugatio-capitatio. Γι' αὐτὸν iugatio καὶ capitatio δὲν εἶναι τίποτε ἄλλο παρὰ οἱ δυὸ ὄψεις ἑνὸς καὶ τοῦ αὐτοῦ ἐγγείου φόρου. Χωριστὴ φορολόγηση τῆς γῆς καὶ χωριστὴ φορολόγηση τοῦ ἀγρότη ποὺ τὴν καλλιεργεῖ, αὐτὸ θὰ σήμαινε στὴν πραγματικότητα διπλὴ φορολόγηση μιᾶς καὶ τῆς ἴδιας φορολογικῆς μονάδας (54α).

Εἶναι φανερὸ ἑπομένως, ὅτι ἡ ὅλη θεωρία τοῦ A. Piganiol ἐξαρτᾶται ἀπὸ τὴν ὕπαρξη ἢ ὄχι μαρτυριῶν ποὺ νὰ πιστοποιοῦν δύο χωριστοὺς φόρους: ἕναν ἔγγειο καὶ ἕναν προσωπικό.

54α. A. Piganiol, Histoire de Rome (Paris 1955) 457. Τοῦ αὐτοῦ, Impôt 63: «L'interprétation que nous avons proposée du système de la iugatio-capitatio suppose que, dans aucun cas, l'homme ne peut être taxé sans la terre: l'unité fiscale est cette part de glèbe que met en valeur un ouvrier agricole; taxer séparement et l'ouvrier et la glèbe serait taxer la même unité deux fois».

Ἤδη ὁ ἴδιος ὁ A. Piganiol στὸ βιβλίο ὅπου ἐξέθεσε τὴ θεωρία του εἶχε ἀναγκαστεῖ νὰ δεχτεῖ τὴν ὕπαρξη μιᾶς capitatio humana et animalium: «χωρὶς ἀμφιβολία, ὑπάρχουν πέρα ἀπὸ τὰ iuga sive capita τῆς κανονικῆς capitatio, ἄλλα capita ποὺ τὸ σύνολό τους ἀποτελεῖ αὐτὸ ποὺ τὰ κείμενα ἀποκαλοῦν capitatio humana et animalium» (55).

Προσπάθησε ὅμως νὰ ἐξηγήσει τὴν ὕπαρξη τοῦ φόρου τούτου, ποὺ οὐσιαστικὰ ἀνέτρεπε τὴ θεωρία του, ὡς ἑξῆς: ἡ capitatio humana et animalium αὐτή, ἐβάρυνε κατὰ μὲν τὸν 4. αἰ. τοὺς βαρβάρους tributarii, ποὺ τὸ κράτος μοίραζε στοὺς γαιοκτήμονες (56), κατὰ δὲ τὸν 5. αἰ. τοὺς δούλους ποὺ οἱ μεγάλοι γαιοκτήμονες χρησιμοποιοῦσαν γιὰ τὴν καλλιέργεια τοῦ indominicatum, τῶν γαιῶν δηλ. ποὺ ἐκμεταλλεύονταν αὐτοὶ ἀπ' εὐθείας, καὶ γιὰ τοὺς ὁποίους τώρα τὸ δημόσιο ἄνοιξε ἰδιαίτερη μερίδα στοὺς καταλόγους φορολογικῶν ἐσόδων. Ἐπειδὴ τώρα, μαζὶ μὲ τοὺς δούλους συνυπολογίζονταν καὶ τὰ ζῶα, τὸ νέο αὐτὸ ἄρθρο τοῦ καταλόγου φορολογικῶν ἐσόδων ὀνομάστηκε capitatio humana et animalium. Ὁ φόρος λοιπὸν αὐτὸς δὲν ἐβάρυνε τὴ γῆ, ἀλλὰ ὁρισμένα κινητὰ περιουσιακὰ στοιχεῖα τῶν φορολογουμένων (57).

Τὴν capitatio humana et animalium ὅμως θεωρεῖ φυσικὰ ὁ A. Piganiol σὰν μιὰ διαστρέβλωση τῆς κανονικῆς capitatio, καὶ ἡ ἐξακολουθητικὴ

---

55. A. Piganiol, Impôt 63: «Pourtant il existe très certainement, en dehors des iuga sive capita de la capitation normale, d'autres capita dont l'ensemble forme ce que les textes appellent la capitatio humana et animalium». Πρβ., αὐτόθ. 65: «Il existe donc une capitatio humana atque animalium distincte de la capitation normale».

56. A. Piganiol, Impôt 68: «la capitatio humana est un impôt payé par les barbares casés». Πρβ., αὐτόθ. 67.

57. A. Piganiol, Impôt 70-71: «Le problème est entièrement different s'il s'agit de ces équipes d'esclaves qui cultivent pour le maître les parties du domaine exploitées directement par lui. De ces terres le maître paie déjà l'impôt foncier sous la forme de la iugatio. Si ces ésclaves étaient, de plus, inscrits au cens, et comptaient pour des capita, cet impôt foncier se serait trouvé doublé. Nous conjecturons donc qu'en principe ces esclaves ne payaient pas la capitatio. Pourtant il était anormal que ces esclaves, qui représentaient un capital, ne fussent pas taxés. Dès le IVe siècle, lorsqu'on fixait l'impôt d'un domaine, on tenait compte du nombre des esclaves et des bêtes. Mais on n'ouvrit peut-être qu'au Ve siècle un chapitre particulier au cens pour la capitation des esclaves et des bêtes...». Πρβ., αὐτόθ. 71: «Que l'on compte ensemble, dans ce nouvel impôt, les esclaves et les bêtes, est significatif. La capitatio humana et animalium n'est pas, comme la capitation normale, un impôt qui frappe la terre, c'est plutôt un impôt mobilier». Πρβ. τέλος, αὐτόθ. 71: «les esclaves non casés des grands domaines, ils échappent normalement à la capitation foncière; l'impôt qui les frappera ne peut être qu'un impôt mobilier, et telle fut en effet, au Ve siècle, la capitatio humana et animalium».

ὕπαρξη ἢ καὶ δημιουργία νέων ἀνάλογων φόρων τὸν καιρὸ τοῦ Ἰουστινιανοῦ δὲν εἶναι κατ' αὐτὸν τίποτα ἄλλο, παρὰ μιὰ παρακμὴ καὶ ἐξαχρείωση τοῦ συστήματος τῆς iugatio - capitatio (58).

Ἐκτὸς ὅμως ἀπὸ τοὺς περιορισμοὺς ποὺ ὁ ἴδιος ὁ A. Piganiol, μὲ τὴν ἀποδοχὴ τῆς capitatio humana et animalium, ἔστω καὶ ὡς forme aberrante τῆς iugatio - capitatio, ἔβαλε στὴ θεωρία του, δυὸ ἄλλοι ἐρευνητές, ὁ F. Lot καὶ ὁ H. Bott, ὑποστήριξαν ἀνεξάρτητα ὁ ἕνας ἀπὸ τὸν ἄλλο, ὅτι στὶς φορολογικὲς μεταρρυθμίσεις τοῦ Διοκλητιανοῦ ὑπῆρχε θέση γιὰ ἕναν προσωπικὸ φόρο, παράλληλο καὶ ἀνεξάρτητο ἀπὸ τὸν ἔγγειο.

Ὁ πρῶτος βασιζόμενος σὲ μαρτυρίες τοῦ νομοθετικοῦ ἔργου τῶν αὐτοκρατόρων κυρίως, ἀλλὰ καὶ σὲ παπυρολογικὲς μαρτυρίες, δέχεται σὰν ἀποδεδειγμένη τὴν ὕπαρξη προσωπικοῦ φόρου ἤδη ἀπὸ τὰ πρῶτα χρόνια τῆς πρώιμης βυζαντινῆς ἐποχῆς (59).

Ὁ H. Bott, ἀφοῦ ἐξετάσει ὅλες τὶς πληροφορίες τῶν πηγῶν τὶς σχετικὲς μὲ τὸν προσωπικὸ φόρο, τόσο τὶς προερχόμενες ἀπὸ τὸ νομοθετικὸ ἔργο τῶν αὐτοκρατόρων (60), ὅσο καὶ τὶς προερχόμενες ἀπὸ παπύρους καὶ ἐπιγραφές (61), προχωρεῖ στὸ ἑξῆς συμπέρασμα: τὸ γεγονὸς ὅτι μιὰ ἐπιγραφὴ - κτηματολόγιο ἀπὸ τὴ Μαγνησία δίνει γιὰ τὸν ἴδιο τόπο καὶ τὸν ἴδιο φορολογούμενο διαφορετικὸ ἀριθμὸ φορολογητέων iuga καὶ διαφορετικὸ ἀριθμὸ φορολογητέων capita ἀποδεικνύει ὅτι τὸ φορολογικὸ σύστημα τοῦ Διοκλητιανοῦ δὲν προέβλεπε ἀντιστοιχία μεταξὺ iuga καὶ capita, ὅπως ὑποστηρίζει ὁ A. Piganiol (62).

Τοῦτο βέβαια σημαίνει ὅτι προσωπικὸς καὶ ἔγγειος φόρος ἦταν χωριστοὶ καὶ ἀνεξάρτητοι ὁ ἕνας ἀπὸ τὸν ἄλλο.

Οἱ ἀπόψεις τοῦ F. Lot, κυρίως ὅμως τὸ ἐπιχείρημα τοῦ H. Bott,

---

58. A. Piganiol, Impôt 71: «la capitatio humana est une forme aberrante de la capitation normale». Πρβ., αὐτόθ. 72: «L'histoire de la capitatio humana est celle d'une dégénérescence du système de la iugatio - capitatio».

59. F. Lot, Impôt 13 - 30 καὶ 40 - 50.

60. H. Bott, Grundzüge 23 - 30 καὶ 38 - 40.

61. H. Bott, Grundzüge 40 - 45 (ἐπιγραφές)· αὐτόθ. 45 - 48 (πάπυροι).

62. Βλ. O. Kern, Die Inschriften von Magnesia am Mäander (Berlin 1900) Nr. 122:

Στ.	Τοποθεσία	φορολογούμενος	iuga	capita
2	Ἐπιπήγιον	ἐξ Ζωείους Ἄρου	ζυ(γὸν) α ε' κε'	κ(εφαλαὶ) Βι' ιε' δ'
3	»	ἐξ Διονυσίου	ζυ(γὰ) δ δ' υ'	κ(εφαλαὶ) δι' κ 'π' κ.ο.κ.

Πρβ. H. Bott, Grundzüge 44; «Piganiols Ansicht von der jedesmaligen Entsprechung der Steuereinheiten lassen sich bei der Betrachtung einer solchen Urkunde, deren beide Rubriken voneinander unabhängig sind und völlig verschiedene Zahlen aufweisen, nicht mehr aufrechterhalten».

ἦταν ἀποφασιστικὰ γιὰ τὸ ζήτημα τῆς ὑπάρξεως αὐτοτελοῦς προσωπικοῦ φόρου κατὰ τὴν πρωτοβυζαντινὴ ἐποχή.

Ὅπως ὅμως πολλὲς φορὲς συμβαίνει στὴν ἱστορικὴ ἔρευνα, στὶς ἀπόψεις αὐτὲς δὲν ἀποδόθηκε ἡ δέουσα προσοχή, καὶ γι' αὐτὸ ἡ πλειονότητα τῶν ἐρευνητῶν, καὶ μετὰ τὴν δημοσίευση τῶν ἐργασιῶν τοῦ F. Lot καὶ τοῦ H. Bott, παρέμεινε προσηλωμένη στὶς ἀντιλήψεις τοῦ A. Piganiol.

Τὸ ἀποφασιστικὸ κτύπημα κατὰ τῆς θεωρίας τοῦ A. Piganiol ἦρθε τελείως ἀνεπάντεχα κι' ἀπὸ ἄλλη κατεύθυνση. Τὸ 1933 ὁ ἀμερικανὸς παπυρολόγος A. E. R. Boak δημοσίευσε ἕναν πάπυρο ποὺ περιεῖχε τὸ διάταγμα μὲ τὸ ὁποῖο ὁ κυβερνήτης τῆς Αἰγύπτου Ἀρίστιος Ὀπτάτος κοινοποιοῦσε στὸν λαὸ τῆς ἐπαρχίας του τὸν νόμο τοῦ Διοκλητιανοῦ μὲ τὸν ὁποῖο εἰσήγετο στὴν Αἴγυπτο τὸ σύστημα τῆς iugatio - capitatio. Ὁ Ἀρίστιος Ὀπτάτος καλοῦσε τὸν λαὸ τῆς Αἰγύπτου νὰ μελετήσει τὸν νόμο γιὰ νὰ μάθει: «πόσα οὖν ἑκάστη ἀρούρα πρὸς τὴν ποιότητα τῆς γῆς ἐπεβλήθη καὶ πόσα ἑκάστῃ κεφαλῇ τῶν ἀγροίκων καὶ ἀπὸ ποίας ἡλικείας μέχ[ρ]ει π[ο]ίας» (63).

Ἦταν τόσο κατηγορηματικὴ ἡ μαρτυρία τῆς νέας πηγῆς γιὰ τὴν ὕπαρξη χωριστοῦ καὶ αὐτοτελοῦς προσωπικοῦ φόρου, ὥστε τὸ γεγονὸς αὐτὸ ἀναγκάστηκε ν' ἀναγνωρίσει κι' ἐξακολουθεῖ ἔκτοτε μὲ συνέπεια ν' ἀναγνωρίζει ὁ A. Piganiol, ὁμολογώντας ἔτσι τὴν πλήρη ἀνατροπὴ τῆς δικῆς του θεωρίας. Νὰ λοιπὸν τὶ ἔγραφε τὸ 1935: «Οἱ δηλώσεις στὴν Αἴγυπτο γιὰ τὸν ἔγγειο καὶ γιὰ τὸν προσωπικὸ φόρο εἶναι χωριστὲς καὶ δὲν ἔχουμε καμμιὰ ἔνδειξη πὼς στὶς ἀρχὲς τοῦ 4. αἰ. ἐγκαινιάστηκε (στὴν Αἴγυπτο) ὁποιαδήποτε σχέση ἀνάμεσα στὶς φορολογικὲς μονάδες τῶν δύο αὐτῶν φόρων» (64). Καὶ ἀλλοῦ: «Τὸ εἰσαγωγικὸ διάταγμα (τοῦ P. Caire Boak I) πιστοποιεῖ τὴν διατήρηση δύο βασικῶν φόρων, ἑνὸς προσωπικοῦ κι' ἑνὸς ἐγγείου» (65). Ὕστερα ἀπὸ αὐτὰ κατέληγε: «Πρέπει ἀπ' ἐδῶ καὶ πέρα νὰ ἐγκαταλείψουμε τὶς θεωρίες ποὺ ὑποστήριξαν ὅτι ἡ iugatio καὶ ἡ capitatio ἦταν δυὸ διαφορετικὲς μορφὲς ἑνὸς καὶ μόνου ἐγγείου φόρου κι' ὅτι δὲν μποροῦσαν κατ' ἀρχὴν νὰ εἰσπράχτοῦν μαζί. Ἔτσι θὰ ἦταν καταδικασμένες τόσο ἡ θεωρία τοῦ F. Thibault..., ὅσο καὶ ἡ δική μου θεωρία, σύμφωνα μὲ τὴν ὁποία τὰ iuga τοῦ ἐγγείου φόρου ἦταν ἐνσωματωμένα στὰ capita τῶν χωρικῶν, ἔτσι ποὺ

63. Βλ. P. Caire Boak 1-a.297 (Etudes de Papyrologie 2 (1933) 1 κ.ἑ.), στ. 4.

64. A. Piganiol, La capitation de Dioclétien, Revue Histor. 176 (1935) 8: «Pour l'impôt foncier et pour l'impôt personnel, les declarations sont distinctes, et nous n'avons pas la preuve qu'une relation ait été introduite, au début du IVe siècle, entre l'unité fiscale de chacun de ces deux impôts».

65. A. Piganiol, La capitation 9: «L'édit introductif atteste la persistance de deux impôts fondamentaux, une taxe personnelle, une taxe foncière».

τὸ iugum καὶ τὸ caput νὰ ἦταν δυὸ διαφορετικὲς ὄψεις μιᾶς καὶ τῆς αὐτῆς φορολογικῆς μονάδας» (66).

Νὰ πάλι τὶ ἐξακολουθοῦσε νὰ γράφει τὸ 1946: «ὁδηγήθηκα ἔτσι σὲ μιὰ πολυσύνθετη θεωρία ποὺ εἶχε τὴν τιμὴ νὰ δεχτεῖ τὴν ἐπιδοκιμασία ἐξεχόντων ἐπιστημόνων, τὴν ὁποία ὅμως ἀποφάσισα ἐγὼ ὁ ἴδιος νὰ ἐγκαταλείψω» (67).

Νὰ τέλος τὶ ἔγραφε τὸ 1955: «δὲν μπόρεσα ὅμως ν' ἀρνηθῶ τὸ γεγονός, πὼς ἕνας προσωπικὸς φόρος ἐμαρτυρεῖτο συχνὰ δίπλα στὸν ἔγγειο φόρο» (68).

* * *

Θὰ ὑπέθετε κανεὶς ὅτι μετὰ τὴν ἐγκατάλειψη τῆς θεωρίας του ἀπὸ τὸν ἴδιο τὸν A. Piganiol, θὰ ἔσπευδαν καὶ οἱ E. Stein καὶ G. Ostrogorsky νὰ ἐγκαταλείψουν τὴ θεωρία αὐτὴ ποὺ τὴν ἀνέτρεπαν σαφεῖς μαρτυρίες τῶν πηγῶν.

Ἐγκατάλειψη ὅμως τῆς θεωρίας τοῦ A. Piganiol ἀπὸ τοὺς δύο ἐρευνητὲς θὰ ἔπρεπε νὰ τοὺς ἐξαναγκάσει ν' ἀναθεωρήσουν ἢ καὶ νὰ ἐγκαταλείψουν τὶς ἀντιλήψεις τους γιὰ τὴν κοινωνικὴ καὶ οἰκονομικὴ διαμόρφωση καὶ ἐξέλιξη στὸ Βυζάντιο, ὅπως παρατηρήσαμε πιὸ πάνω.

Γιὰ τὸν λόγο τοῦτο ὁ E. Stein, πρῶτος, προσπάθησε νὰ περισώσει τὴ θεωρία τοῦ A. Piganiol, τὴν ὁποία ὁ ἴδιος ὁ εἰσηγητής της εἶχε ἀναγκαστεῖ νὰ ἐγκαταλείψει, γιατὶ βέβαια μόνο μ' αὐτὸ τὸν τρόπο θὰ μποροῦσε νὰ περισώσει καὶ τὴ δική του βυζαντινὴ θεωρία. Ἔσπευσε λοιπὸν νὰ γράψει: «ἐπειδὴ ἕνας πάπυρος, ποὺ δημοσιεύτηκε γιὰ πρώτη φορὰ ἀπὸ τὸν Boak, μαρτυρεῖ πὼς στὸ σύστημα τῆς annona ἡ φορολογικὴ ἐπιβολὴ τῶν iuga καὶ τῶν capita γινόταν χωριστά, πρέπει σ' αὐτὸ τὸ λεπτομερειακὸ ζήτημα — μὰ

66. A. Piganiol, La capitation 9-10: «Il faut dès lors abandonner les théories qui ont soutenu que iugatio et capitatio étaient deux formes différentes du seul impôt foncier et ne pouvaient pas, en principe, être perçues ensemble. Ainsi seraient condamnées et la théorie de M. Thibault et ma propre théorie (selon laquelle les iuga de l'impôt foncier étaient incorporés dans des capita de paysans, si bien que iugum et caput auraient été deux aspects différents d'une même unité fiscale». Πρβ., αὐτόθ. 11: «Ainsi la distinction entre une capitation personnelle et une capitation foncière est rendue vraisemblable par les termes de l'édit de 297».

67. A. Piganiol, La fiscalité du Bas-Empire, Journal des Savants, 1946, σ. 129: «J'ai été conduit ainsi à une thèse d'une complication excessive, qui eut l'honneur d'obtenir l'adhésion de savants eminents, mais a laquelle j'ai décidé moi-même de renoncer».

68. A. Piganiol, Histoire de Rome 457: «il m'était impossible de nier cependant qu'un impôt personnel était souvent attesté à côté de l'impôt foncier».

ἀποκλειστικὰ καὶ μόνο σ᾽ αὐτὸ — νὰ διορθώσουμε τὶς ἀπόψεις τοῦ A. Piganiol, ποὺ τὶς ἔχω υἱοθετήσει κι᾽ ἐγώ» (69).

Τὴν προσπάθεια αὐτὴ τοῦ E. Stein, μὲ τὸ ἴδιο ἐπιχείρημα καὶ σχεδὸν μὲ τὰ ἴδια λόγια ἐπανέλαβε κι᾽ ὁ G. Ostrogorsky: «Οἱ νεώτερες πληροφορίες ποὺ μᾶς δίνει τὸ κείμενο ποὺ δημοσίευσε ὁ Boak καὶ ἀνατύπωσε ἐν μέρει καὶ μετάφρασε στὰ γαλλικὰ ὁ A. Piganiol, ἀναφέρονται ἁπλῶς στὴν τεχνικὴ τῆς ἐπιβολῆς τοῦ φόρου καὶ δὲν ῥίγουν διόλου τὴν διαπίστωση, ποὺ στηρίζεται στὸ λοιπὸ ὑλικὸ τῶν πηγῶν, ὅτι ἡ capitatio - iugatio εἶναι ἕνα ἑνιαῖο φορολογικὸ σύστημα» (70).

Ἡ προσπάθεια ποὺ κάνουν οἱ E. Stein καὶ G. Ostrogorsky γιὰ νὰ περισώσουν τὴ θεωρία τοῦ A. Piganiol δὲν μπορεῖ βέβαια νὰ ἔχει ἀποτέλεσμα, γιατὶ καὶ οἱ δύο ἐρευνητὲς δὲν προσκομίζουν νέα στοιχεῖα, οὔτε προβάλλουν νέα ἰσχυρότερα ἐπιχειρήματα, ἱκανὰ νὰ ἀνορθώσουν μιὰ θεωρία τὴν ὁποία ὁ εἰσηγητής της, πιὸ ἁρμόδιος ἀπὸ κάθε ἄλλον, ἐγκαταλείπει.

Ἐκτὸς ὅμως ἀπ᾽ αὐτό, οἱ λόγοι τοῦ E. Stein, ὅτι μόνο «σ᾽ αὐτὸ τὸ λεπτομερειακὸ ζήτημα πρέπει νὰ διορθώσουμε τὶς ἀπόψεις τοῦ A. Piganiol», ὅπως καὶ οἱ ἐξηγήσεις τοῦ G. Ostrogorsky ὅτι: «οἱ νέες πληροφορίες ποὺ μᾶς δίνει ὁ P. Caire Boak I ἀναφέρονται ἁπλῶς στὴν τεχνικὴ τῆς ἐπιβολῆς τοῦ φόρου καὶ δὲν ῥίγουν διόλου τὴ διαπίστωση ὅτι ἡ capitatio - iugatio εἶναι ἕνα ἑνιαῖο φορολογικὸ σύστημα», σημαίνουν ἢ τέλεια παρεξήγηση τῆς θεωρίας τοῦ A. Piganiol, ἢ θελημένη προσπάθεια ν᾽ ἀγνοήσουν τὴν οὐσία της, ὥστε νὰ μὴ προκύψει ἀνάγκη ἐγκαταλείψεως τῶν θεωριῶν ποὺ βασίζονται σ᾽ ἐκείνη — γιατὶ στὸ κάτω - κάτω δὲν πρέπει νὰ ξεχνᾶμε πὼς αὐτὸ ἀκριβῶς τὸ «λεπτομερειακὸ ζήτημα» ἀνάγκασε τὸν A. Piganiol νὰ ἀποκηρύξει τὴ θεωρία του.

Γιὰ νὰ δείξω πόσο τοῦτο εἶναι ἀληθινό, θὰ ἐπαναλάβω καὶ πάλι τὸ κύριο σημεῖο τῆς θεωρίας τοῦ A. Piganiol: «στὸ σύστημα ποὺ ἔχουμε προτείνει δὲν ὑπάρχει διόλου θέση γιὰ μιὰ capitatio humana, γιὰ ἕναν προσωπικὸ φόρο πέρα ἀπὸ τὸν ἔγγειο φόρο. Ὁ βασικὸς φόρος τοῦ μεταγενέστερου ρω-

---

69. E. Stein, Histoire 199 σημ. 2: «un papyrus publié pour la première fois par Boak, nous ayant appris que, dans le système de l'annone, l'assiette des capita et celle des iuga se faisaient séparément, il convient, pour cette question de détail—mais uniquement pour elle—de rectifier les vues de Piganiol, que j'ai adoptées».

70. G. Ostrogorsky, Geschichte 33 σημ. 2: «Die neuen Erkenntnisse, die der von Boak veröffentlichte und von Piganiol teilweise wiederabgedruckte und ins Französische übersetzte Text vermittelt, betreffen jedoch lediglich die Technik der Steuerveranlagung und berühren in keiner Weise die auf dem sonstigen Quellenmaterial beruhende Feststellung, dass die capitatio-iugatio ein einheitliches System der Besteuerung bedeutete».

μαϊκοῦ κράτους, ἡ iugatio-capitatio, βαρύνει τὴν σύνθετη ἐκείνη μονάδα ποὺ τὴν ἀποτελοῦν ἡ γῆ καὶ ὁ καλλιεργητής της. Ὁ καλλιεργητὴς δὲν μπορεῖ νὰ φορολογηθεῖ χωρὶς τὴ γῆ» (71).

Ὅμως ὁ P. Caire Boak I μᾶς πληροφορεῖ ἀκριβῶς, ὅτι γῆ καὶ ἀγρότες ἐφορολογοῦντο χωριστὰ κι' ἀνεξάρτητα ὁ ἕνας ἀπὸ τὸν ἄλλο.

* * *

Ἂς δεχτοῦμε ὅμως ὅτι πράγματι ἄδικο εἶχε ὁ A. Piganiol κι' ἐγκατέλειψε τὴ θεωρία του κι' ὅτι ὁ P. Caire Boak I δὲν μιλᾶ γιὰ ξεχωριστὴ φορολογία τῶν δύο παραγόντων (ἀνθρώπου καὶ γῆς), ἀλλὰ μόνο γιὰ ξεχωριστὴ ἀρίθμησή τους, ὅπως νομίζει ὁ G. Ostrogorsky (72), — ἔστω κι' ἂν ἐκεῖ γίνεται λόγος σαφέστατα γιὰ τὸ πόσος φόρος θὰ βάρυνε κάθε ἀρούρα γῆς καὶ κάθε κεφαλὴ ἀγροίκου. Ἡ ἀλήθεια εἶναι πὼς δὲν ἔχουμε κἂν ἀνάγκη τοῦ P. Caire Boak I γιὰ νὰ καταλάβουμε πόσο ἀσταθὴς καὶ εὔθραυστη ἦταν ἡ θεωρία τοῦ A. Piganiol περὶ domaine garni καὶ αὐστηρῆς ἀντιστοιχίας iuga καὶ capita.

Ἐν πρώτοις μιὰ παρατήρηση τοῦ A. Segré δείχνει πόσο ἐπικίνδυνα ἔξω ἀπὸ τὴν πραγματικότητα βρίσκεται ἡ θεωρία τοῦ γάλλου ἐρευνητῆ: «Ἂν ὑποθέσουμε ὅτι ἡ Αἴγυπτος εἶχε 7.000.000 κατοίκους ἀπὸ τοὺς ὁποίους τὰ 6.000.000 ἦταν ἀγρότες, ἄρρενες ἀγρότες θὰ ἦταν περίπου 2.500.000 capita, ἐνῶ ὁ ἀριθμὸς τῶν iuga terrena στὴν Αἴγυπτο θὰ ἦταν περίπου 250.000, ἤτοι θ' ἀντιστοιχοῦσε ἕνα iugum σὲ δέκα capita» (73).

Ἀφ' ἑτέρου ὁ H. Bott τόνισε ὅτι ἡ θεωρία τοῦ A. Piganiol δὲν μπορεῖ γιὰ τοὺς ἑξῆς λόγους νὰ σταθεῖ: α) τὸ iugum καὶ τὸ caput δὲν μποροῦν ν' ἀναφέρονται στὴν ἴδια ὑλικὴ ἀξία, στὴν ἐπιφάνεια τῆς γῆς ποὺ ὑποτίθεται ὅτι ἀντιπροσωπεύουν, ὅταν στὸν ὑπολογισμὸ τοῦ φόρου τὸ ἄθροισμα τῶν δύο μονάδων (iugum καὶ caput) χρησιμεύει ὡς πολλαπλασιαστὴς τῆς εἰσφορᾶς ποὺ ὀφείλει νὰ εἰσπραχτεῖ ἀπὸ τὴν κάθε φορολογικὴ μονάδα» (74)· β) ἀκόμη

---

71. A. Piganiol, Impôt 65: «dans le système que nous avons proposé, il n'y a point de place pour une capitatio humana, taxe personnelle superposée à l'impôt foncier. L'impôt fondamental du Bas-Empire, la iugatio-capitatio, frappe cette unité complexe que forme la glèbe et son paysan. Le paysan ne peut être frappé sans la terre».

72. Ἔτσι ἐκφράζεται ὁ G. Ostrogorsky, Geschichte 33: «Bei der Veranlagung werden zwar die iuga und capita gesondert gezählt».

73. A. Segré, Studies in Byzantine Economy: Iugatio and Capitatio, Traditio 3 (1945) 122, σημ. 108.

74. H. Bott, Grundzüge 66: «Caput und iugum können sich nicht auf denselben realen Wert, auf die zugrunde liegende Bodenfläche beziehen, wenn zur Steuerberechnung die Summe beider Einheiten als Multiplikator der von jeder Einheit zu erhebenden Umlage dient».

κι' ἂν ἔλειπε κάθε ἀνταπόδειξη, ἀπὸ μιὰ καὶ μόνο παρατήρηση θ' ἀποδεικνυότανε ἡ θεωρία τοῦ Piganiol λαθεμένη. Τὸν 4. αἰ. ὁ πληθυσμὸς τοῦ ρωμαϊκοῦ κράτους λιγόστευε ὅλο καὶ περισσότερο, ἔτσι ποὺ τὰ ἀναγκαῖα ἐργατικὰ χέρια δὲν μποροῦσαν πιὰ νὰ βρεθοῦν καὶ πολλὲς γαῖες ἔμεναν χέρσες κι' ἀδέσποτες. Σύμφωνα μὲ τὴ θεωρία τοῦ Piganiol, λέγει ὁ H. Bott, θὰ ἔπρεπε τὸ κράτος, γιὰ νὰ ἐξασφαλίσει τὴν εἴσπραξη τῶν φόρων στὸ ἀκέραιο, νὰ ἐκτείνει τὴ φορολογικὴ εὐθύνη κάθε caput σὲ 1,5 ἢ καὶ δύο iuga. 'Αντὶ γι' αὐτὸ ὅμως βλέπουμε νὰ συμβαίνει ἀκριβῶς τὸ ἀντίθετο. "Ενας νόμος τοῦ 386 (75) κατεβάζει τὴ νόρμα τοῦ caput σχεδὸν κάτω ἀπὸ τὸ μισό. "Ενα τέτοιο μέτρο ὅμως θ' ἀντέφασκε, ἂν βέβαια ἡ θεωρία τοῦ Piganiol ἦταν ὀρθή, σὲ κάθε λογική. Θὰ εἶχε ὡς συνέπεια νὰ καταστήσει ἀκόμη λιγότερο ἀσφαλῆ τὴν εἴσπραξη τῶν φορολογικῶν ἐσόδων, τὰ ὁποῖα ἄλλωστε συνεχῶς ἐμειοῦντο. Κι' ἔτσι, ἀφοῦ περιόριζε τὴ φορολογικὴ εὐθύνη τοῦ κάθε caput (στὸ μισό), περιόριζε στὴν πράξη τὰ ἔσοδα ἀπὸ τὸν ἔγγειο φόρο στὸ μισὸ περίπου αὐτῶν ποὺ εἰσπράττονταν προηγουμένως (76).

Στὰ ἐπιχειρήματα αὐτὰ τοῦ H. Bott θὰ προσθέσω τὰ ἑξῆς: "Οπως μᾶς διδάσκουν οἱ κτηματολογικὲς ἐπιγραφὲς τῶν πρώτων βυζαντινῶν χρόνων, ἡ ἀποτιμημένη σὲ φορολογικὲς μονάδες φορολογητέα ὕλη διακρινόταν σὲ ζυγά, κεφαλὲς παροίκων, κεφαλὲς δούλων καὶ κεφαλὲς ζώων (77). "Αν ὑποθέσουμε

---

75. C. T. 13. 11. 2.

76. H. Bott, Grundzüge 66 - 67: «Jedoch auch wenn sonst keine Gegenbeweise vorlägen, würde sich diese Theorie durch eine einzige Beobachtung der tatsächlichen Verhältnisse als verfehlt erweisen. Im 4. Jh. sank die Bevölkerungsziffer im römischen Reiche immer weiter, so dass die nötigen Arbeitskräfte nicht mehr beschafft werden konnten, und viele Güter wie verödet und verlassen waren. Nach Piganiols System hätte man daher, um die Steuereingänge, wie man doch tatsächlich bestrebt war, auf ihrer früheren Höhe zu erhalten, die Verantwortlichkeit eines jeden caput erhöhen, auf 1 ½ oder 2 iuga ausdehnen müssen. Statt dessen zeigt sich der umgekehrte Vorgang. Das schon zitierte Gesetz aus dem Jahre 386 (C. T. 13. 11. 2) setzt die Norm eines caput um mehr als die Hälfte herab. Eine solche Massregel würde, wenn Piganiols Auffassung die richtige wäre, aller vernünftigen Überlegung widersprochen haben. Sie hätte die Sicherheit für das Eingehen der Steuer, deren Beträge ohnedies in stetem Sinken begriffen waren, noch mehr vermindert; dadurch, dass niemand mehr verantwortlich zu machen war, hätte sich in der Praxis die gesamte Grundsteuer auf die Hälfte reduziert».

77. Πρβ. π.χ. τὶς ἐπιγραφὲς τῆς Χίου, A. Déléage, Capitation 184, Fr. B, Col. II, στ. 15:

Χω(ρίον) Συνέδριον
ζυ(γά)....
παρ(οίκων) κ(εφαλαί)....
δούλ(ων) κ(εφαλαί)....
ζώ(ων) κ(εφαλαί)....

πὼς ἕνα χωριὸ παρουσίαζε τὰ ἑξῆς φορολογικὰ δεδομένα: παροίκων κεφαλὲς 3, δούλων κεφαλὲς 7, ζώων κεφαλὲς 15, τότε θὰ ἔπρεπε, σύμφωνα μὲ τὴ θεωρία τοῦ A. Piganiol περὶ ἀντιστοιχίας iuga καὶ capita, ὁ ἀριθμὸς τῶν iuga τοῦ ἴδιου χωριοῦ νὰ εἶναι 25. Τότε ὅμως μερικὰ iuga θ' ἀντιστοιχοῦσαν ὄχι πρὸς ἕνα (ἢ περισσοτέρους ἀνθρώπους) ἀλλὰ πρὸς ἕναν ὁρισμένον ἀριθμὸ ζώων. Δὲν θὰ μποροῦσαν ἑπομένως ὅλα τὰ iuga ν' ἀντιστοιχοῦν σὲ ἀνθρώπινα capita. Τότε ὅμως πῶς ἰσχυρίζεται ὁ A. Piganiol, ὅτι ἄνθρωπος καὶ γῆ δὲν μποροῦν νὰ φορολογηθοῦν χωριστά; καὶ πῶς μπορεῖ νὰ διατείνεται ὅτι ἡ iugatio-capitatio προκάλεσε τὴν πρόσδεση τοῦ ἀγροτικοῦ πληθυσμοῦ στὴ γῆ, μιὰ καὶ ὁ ἀνωτέρω ἁπλούστατος συλλογισμὸς ἀποδεικνύει ὡς ἀνύπαρκτη στὴν πραγματικότητα τὴ δῆθεν αὐστηρὴ ἀντιστοιχία μεταξὺ iuga καὶ ἀνθρωπίνων capita;

Ἂς μὴ νομισθεῖ ὅμως ὅτι προσπαθῶ συλλογιστικὰ μόνο νὰ καταδείξω τὸ ἀσύστατο τῆς θεωρίας τοῦ A. Piganiol. Οἱ μαρτυρίες τῶν πηγῶν στὸ σημεῖο αὐτὸ εἶναι σαφεῖς καὶ κατηγορηματικές. Μιὰ κτηματολογικὴ ἐπιγραφὴ ἀπὸ τὴν Ἀστυπάλαια μᾶς δίνει τὸ ἑξῆς σχῆμα φορολογίας:

Ἀγρόκτημα	Σύνολο iuga καὶ capita	ζυγὰ	κεφαλαὶ ἀνθρώπων	κεφαλαὶ ζώων
Αἰγιροῦς	$3\frac{408}{1200}$	$2\frac{47}{1200}$	$1\frac{300}{1200}$	$\frac{578}{1200}$ [78]

Τοῦτο σημαίνει ὅτι ἡ φορολογία τοῦ κτήματος Αἰγιροῦς ἀνερχότανε σὲ $3^1/_2$ ζυγοκεφαλές, ἐκ τῶν ὁποίων 2 καὶ κάτι ἦταν τὰ ζυγά, $1^1/_4$ οἱ κεφαλὲς ἀνθρώπων καὶ $^3/_4$ οἱ κεφαλὲς ζώων.

Εἶναι φανερὸ πὼς δὲν ὑπάρχει ἀντιστοιχία μεταξὺ ζυγῶν καὶ κεφαλῶν, μεταξὺ iuga καὶ capita. Πολὺ περισσότερο δὲν ὑπάρχει ἀντιστοιχία μεταξὺ ζυγῶν καὶ κεφαλῶν ἀνθρώπων, μεταξὺ iuga καὶ ἀνθρωπίνων capita, τὰ ὁποῖα ἐν τούτοις ἔπρεπε, σύμφωνα μὲ τὶς ἀντιλήψεις τοῦ Piganiol, τοῦ Stein καὶ τοῦ Ostrogorsky, νὰ εἶναι ἴσα ἀριθμητικῶς, ν' ἀντιστοιχοῦν μεταξύ τους καὶ ν' ἀποτελοῦν τὸ domaine garni, τὸ ὁποῖο καὶ μόνο, σύμφωνα μὲ τὶς ἀντιλήψεις τους, μποροῦσε νὰ φορολογηθεῖ.

Ὑπάρχει ὅμως κι' ἕνα τελευταῖο ἐπιχείρημα ἀκόμη. Ὅπως εἴδαμε σὲ προηγούμενη σελίδα, ὁ ἴδιος ὁ A. Piganiol ὁμολογεῖ ὅτι ἤδη ἀπὸ τὸν 4. καὶ 5. αἰ. ἡ ἀρχὴ τῆς iugatio-capitatio ἐξαχρειώθηκε μὲ τὴν εἰσαγωγὴ τῆς capitatio humana [79]. «Ἡ capitatio humana, λέγει, εἶναι μιὰ forme aber-

78. I. G. XII. 3, 180 στ. 5:
Χω(ρίον) Ἐγιροῦς Ζ(υγο)κ(εφαλαί),... ζυ(γά),... ἀνθρ(ώπων) κ(εφαλαί)... ζ(ώων) κ(εφαλαί).... — Πρβλ. A. Déléage, La capitation 191-92.

79. A. Piganiol, Impôt 72.

rante τῆς κανονικῆς capitatio» (80). Συνεχίζει δέ: «ἡ ὕπαρξη ἑνὸς προσωπικοῦ φόρου, χωριστοῦ ἀπὸ τὴν ἔγγειο φορολογία κατὰ τὴν ἐποχὴ τοῦ Ἰουστινιανοῦ, φαίνεται πιστοποιουμένη ἀπὸ τὸν C. J. 11. 48. 23 (81), ποὺ ὑποχρεώνει τὸν γαιοκτήμονα ποὺ δίνει ἄσυλο σ' ἕνα φυγάδα adscriptitius νὰ πληρώσει γι' αὐτὸν τὸν ἔγγειο καὶ τὸν προσωπικὸ φόρο» (82). Καὶ καταλήγει: «ἡ ἱστορία τῆς capitatio humana εἶναι ἡ ἱστορία μιᾶς dégénérescence τοῦ συστήματος τῆς iugatio - capitatio» (83).

Forme aberrante, dégénérescence λοιπὸν ἢ ὄχι τοῦ συστήματος τῆς iugatio - capitatio, τὸ γεγονὸς εἶναι ὅτι καθ' ὅλη τὴν πρωτοβυζαντινὴ ἐποχὴ (4. - 6. αἰ.), δίπλα στὸν ἔγγειο, ὑπάρχει κι' ἕνας χωριστός, προσωπικὸς φόρος (83α).

Ε. Συμπεράσματα. Ἀπὸ τὰ λεχθέντα προβάλλει μὲ κάθε ἐνάργεια ἡ σημασία ποὺ ἔχει ἡ ἀσκηθεῖσα κριτικὴ τῆς θεωρίας τοῦ A. Piganiol γιὰ τὴν ἐξέλιξη τοῦ φορολογικοῦ συστήματος, τῶν φορολογικῶν θεσμῶν καὶ τῆς οἰκονομικῆς καὶ κοινωνικῆς ζωῆς στὸ Βυζάντιο—ὅπως τὴν ἐξέλιξη αὐτὴ συνέλαβε καὶ ὑποτύπωσε κυριώτατα ὁ G. Ostrogorsky.

Ὅπως εἴδαμε, ὁ G. Ostrogorsky βασιζόμενος στὴν προϋπόθεση, πὼς ἡ iugatio - capitatio, γιὰ νὰ λειτουργήσει ἀπαιτοῦσε αὐστηρὴ ἀντιστοιχία μεταξὺ τῶν iuga καὶ τῶν capita, κατέστησε τὸ σύστημα τοῦτο ὑπεύθυνο, ὅτι ὁδήγησε στὴν πρόσδεση τῶν ἀγροτικῶν πληθυσμῶν στὴ γῆ.

Τότε μόνο ἡ πρόσδεση αὐτὴ μπόρεσε, κατὰ τὸν G. Ostrogorsky, νὰ διασπαστεῖ, ὅταν καταργήθηκε ἡ σύνδεση προσωπικοῦ καὶ ἔγγειου φόρου, πράγμα ποὺ συνέβη κατὰ τὰ τέλη τοῦ 7. αἰ. (84). Μ' αὐτὸ τὸν τρόπο ἡ ἀλλαγὴ

---

80. A. Piganiol, Impôt 71.

81. Τῶν ἐτῶν 531-534.

82. A. Piganiol, Impôt 72 σημ. 1: «L'existence d'un impôt personnel distinct de la capitation foncière paraît attesté au temps de Justinien par la loi C. J. 11. 48. 23, qui enjoint au propriétaire qui a donné asile à un adscriptitius fugitif de payer pour lui les impôts fonciers et personnels».

83. A. Piganiol, Impôt 72.

83α. Τὸ τελευταῖο μέρος τῆς θεωρίας τοῦ A. Piganiol, ὅτι στὸ βυζαντινὸ χωριὸ ἀναπτύσσονται, κατ' ἀκολουθίαν τῆς ἐφαρμογῆς τῆς iugatio-capitatio, σπέρματα κοινοκτημοσύνης ποὺ ὁδηγοῦν σὲ περιοδικοὺς ἀναδασμοὺς τῆς γῆς τοῦ χωριοῦ, δὲν θὰ μᾶς ἀπασχολήσει ἐδῶ, γιατὶ ἔχει ἀνατραπεῖ ἤδη ἀπὸ τὴν παλαιότερη ἔρευνα. Βλ. G. Ostrogorsky, Die ländliche Steuergemeinde 40: «Daraus folgt, dass wir die in der einschlägigen Forschung verbreitete Meinung, als hätten in einem byzantinischen Dorf, ebenso wie etwa in einem slavischen, periodischen Umteilungen des Landes stattgefunden, und als seien hierbei die Einzelanteile zusammengeschlagen und neu aufgeteilt worden, entschieden ablehnen müssen». Πρβ. αὐτόθ. 41, 42, 43 - 44, καὶ ἀλλαχοῦ.

84. G. Ostrogorsky, Geschichte 110.

τοῦ φορολογικοῦ συστήματος συνετέλεσε στὴν ἀπόδοση τῆς ἐλευθερίας μετακινήσεως τῶν ἀγροτικῶν πληθυσμῶν.

Ἡ κριτικὴ τῆς θεωρίας τοῦ Piganiol ἔδειξε πὼς τέτοια ἀντιστοιχία iuga καὶ capita καὶ τέτοια ἑπομένως σύνδεση ἐγγείου καὶ προσωπικοῦ φόρου, οὔτε ἦταν δυνατὸ νὰ ἰσχύσει στὴν πράξη, μὰ οὔτε καὶ προβλεπότανε στὸ σύστημα τοῦ Διοκλητιανοῦ. Στὸ σύστημα τοῦτο προβλεπότανε, ἀντίθετα, καὶ ὑπῆρχε, παράλληλα πρὸς τὸν ἔγγειο κι' ἕνας χωριστός, αὐτοτελής, προσωπικὸς φόρος. Ἀκόμη περισσότερο: ὑπῆρχε ἡ δυνατότητα μιὰ περιοχὴ νὰ ὑπόκειται στὴν iugatio, στὸν ἔγγειο φόρο, μὰ ὄχι στὴν capitatio, στὸν προσωπικὸ φόρο (85).

Ἡ ὑποστηριζομένη ἑπομένως ἀπὸ τὸν G. Ostrogorsky διάλυση καὶ κατάργηση τῆς συνδέσεως προσωπικοῦ καὶ ἐγγείου φόρου στὰ τέλη τοῦ 7. αἰ. δὲν ἦταν βέβαια δυνατὸ νὰ συμβεῖ, ἁπλούστατα γιατὶ τέτοια σύνδεση ἀνάμεσα στοὺς δυὸ φόρους δὲν εἶχε ὑπάρξει ποτέ.

Τοῦτο ὅμως σημαίνει, ὅτι τὸ σύστημα τῆς iugatio - capitatio δὲν προκαλοῦσε τὴν πρόσδεση κανενὸς στὴ γῆ, ὅπως ἄλλωστε δὲν ἐλευθέρωνε καὶ κανέναν ἀπὸ τοὺς προσδεδεμένους σ' αὐτή. Στὸ ζήτημα τοῦτο ἡ iugatio - capitatio ἔμενε, ἀπὸ τὴ φύση της, οὐδέτερη καὶ ἀδιάφορη (86).

Γιὰ τὸν ἴδιο λόγο, διότι δηλ. δὲν συνέβη στὰ τέλη τοῦ 7. αἰ. διάσπαση τῆς ἀνύπαρκτης συνδέσεως προσωπικοῦ καὶ ἐγγείου φόρου, δὲν ὑπῆρχε λόγος

---

85. Βλ. π.χ., C. J. 11. 52. 1-a.393 (Seeck): «Per universam dioecesim Thraciarum sublato in perpetuum humanae capitationis censu, iugatio tantum terrena solvatur».

86. Ἡ πρόσδεση στὴ γῆ καὶ ἡ αἰτία ἢ οἱ αἰτίες της, εἶναι ζήτημα ποὺ ἔχει ἀπασχολήσει πολὺ τὴν ἐπιστήμη. Δὲν θέλω νὰ ἐπανεξετάσω τοὺς λόγους, ὅσοι ἀναφέρθηκαν πὼς ὁδήγησαν στὴν κατάσταση αὐτή. Γενικὰ μποροῦμε νὰ ποῦμε ὅτι: ὅπως τὸ κράτος ἀπαιτοῦσε ἀπὸ τοὺς ἰδιοκτῆτες κανονικὴ καταβολὴ τοῦ ἐτησίου φόρου, ἔτσι ἔπρεπε καὶ νὰ τοὺς χορηγήσει τὴ δυνατότητα νὰ μποροῦν νὰ εἰσπράττουν ἀπὸ τοὺς coloni τους, τὶς χρονιὲς τῆς καλῆς παραγωγῆς, ὅσα αὐτοὶ τοὺς καθυστεροῦσαν ἀπὸ τὶς χρονιὲς κακῆς ἐοδείας. Τὸ μόνο ὅμως μέσο γι' αὐτό, ἐν ὄψει τοῦ κινδύνου τῆς φυγῆς τοῦ χρεώστου colonus, ἦταν νὰ προσδεθεῖ ὁ colonus στὴ γῆ. Τοῦτο ὅμως δὲν ἔχει σχέση μὲ μιὰ ὑποθετικὴ ἀντιστοιχία iuga καὶ capita, πού, ὅπως εἴδαμε, δὲν ὑπῆρχε, οὔτε πάλι μὲ μιὰ ὑποτιθέμενη ἔλλειψη ἐργατικῶν χεριῶν: τὸν γαιοκτήμονα δὲν ἐνδιέφερε τὸ γεγονός, ὅτι μποροῦσε ἐνδεχομένως νὰ ἀντικαταστήσει εὔκολα τὸν χρεώστη του colonus ποὺ ἔφυγε, δεδομένου ὅτι δὲν τοῦ ἐπετρέπετο βέβαια ν' ἀπαιτήσει ἀπὸ τὸν νέο colonus τὴν πληρωμὴ τῶν καθυστερουμένων τοῦ φυγάδος. Βλ. σ' αὐτὸ G. Mickwitz, Geld und Wirtschaft im römischen Reich des 4. Jh. n. Chr., Helsingfors 1932.— Πρβ. κυρίως γιὰ τὶς οἰκονομικές, κοινωνικὲς καὶ πολιτικὲς συνέπειες τοῦ φαινομένου τῆς συνεχοῦς αὐξήσεως τῆς μεγάλης ἰδιοκτησίας καὶ τῆς ὁλοένα μεγαλύτερης ἐξαρτήσεως τῶν μικροκαλλιεργητῶν ἀπ' αὐτήν, τὸ βιβλίο τοῦ R. Boutruche, Seigneurie et féodalité, Paris 1959, μὲ πολὺ πλούσια βιβλιογραφία.

νὰ γίνει ἀλλαγὴ στὸν φορολογικὸ θεσμὸ τῆς ἀλληλεγγύου φορολογικῆς εὐθύνης, καὶ μεταβολὴ ἀπὸ «ἐπιβολὴ» σὲ «ἀλληλέγγυο».

Ἄλλωστε ἔχουμε δείξει ἀλλοῦ, πὼς ἡ ἀλληλέγγυος φορολογικὴ εὐθύνη καὶ μὲ τὶς δυό της μορφές, δηλ. καὶ μὲ ἐπίδοση γῆς εἰς πλήρη κυριότητα τοῦ βαρυνομένου μὲ τὸ φόρο (ἐπιβολὴ) καὶ μ' ἐπίδοση γῆς σ' ἁπλῆ χρησικτησία, ἴσχυε καθ' ὅλη τὴ πρωτοβυζαντινὴ ἐποχή (87).

* * *

Σὲ μιὰ σειρὰ προηγουμένων ἐργασιῶν προσπάθησα νὰ δείξω, ὅτι ὅλα τὰ σημεῖα τῆς θεωρίας τοῦ G. Ostrogorsky γιὰ τὶς δῆθεν νέες κοινωνικὲς καὶ οἰκονομικὲς συνθῆκες ποὺ δημιουργοῦνται στὸ βυζαντινὸ κράτος κατὰ τὸν 7. αἰ. δὲν εὐσταθοῦν: οὔτε τὰ θέματα εἰσήχθησαν ἀπὸ τὸν αὐτοκράτορα Ἡράκλειο (88), οὔτε τὰ στρατιωτικὰ κτήματα, τὰ ὁποῖα βέβαια δὲν ἔχουν καμμιὰ σχέση μὲ τὰ θέματα, εἰσήχθησαν τότε (89), οὔτε τὸ ἀλληλέγγυο διεδέχθη τὴν ἐπιβολή, ἀφοῦ καὶ τὰ δύο ὑπῆρχαν πρὶν ἀπὸ τὸν 7. αἰ. καὶ ἴσχυαν παράλληλα (90).

Στὴν παροῦσα ἐργασία ἀσχολοῦμαι πιὰ μὲ τὴ βασικὴ προϋπόθεση τῶν ἀντιλήψεων τοῦ Ostrogorsky, ὅτι δηλ. στὴν πρωτοβυζαντινὴ ἐποχὴ ἴσχυε σύνδεση προσωπικοῦ καὶ ἐγγείου φόρου, ἡ ὁποία καταργήθηκε στὰ τέλη τοῦ 7. αἰ.

Ἐλπίζω ὅτι κατέστη δυνατὸ νὰ δειχτεῖ στὶς προηγούμενες σελίδες, πὼς ἡ ἀντίληψη αὐτὴ δὲν εὐσταθεῖ καὶ μαζὶ μ' αὐτὴν καὶ ὅλα τὰ ἀπ' αὐτὴν ἀπορρέοντα συμπεράσματα.

Οἱ συνέπειες τῶν διαπιστώσεων αὐτῶν προβάλλουν τώρα μόνες τους: μιὰ ἀντίληψη τῆς ἐξελίξεως τῶν κοινωνικῶν καὶ οἰκονομικῶν θεσμῶν στὸ Βυζάντιο ποὺ βασίζεται σ' ἐσφαλμένες κι' ἐγκαταλελειμμένες πιὰ προϋποθέσεις

87. Βλ. J. Karayannopulos Die kollektive Steuerverantwortung in der frühbyzantinischen Zeit. Vierteljahrschr. f. Sozial - u. Wirtschaftsgesch. 43 (1956) 289 - 322· Τοῦ αὐτοῦ, Enstehung und Bedeutung des Nomos Georgikos, Byzantin. Zeitschr. 51 (1958) 357 - 373· Τοῦ αὐτοῦ, Das Finanzwesen des frühbyzantinischen Staates (=Südosteuropäische Arbeiten 52, München 1958) 236 - 259.

88. Βλ. J. Karayannopoulos, Contribution au problème des Thèmes byzantins L'Hellénisme Contemporain 10 (1956) 455 - 502· Τοῦ αὐτοῦ, Die Entstehung der byzantinischen Themenordnung (=Byzantinisches Archiv 10, München 1959) 59 - 71.

89. Βλ. J. Karayannopoulos, Contribution 492-501· Τοῦ αὐτοῦ, Die Entstehung der Themenordnung 71 - 88.

90. Βλ. J. Karayannopulos, Die Steuerverantwortung 319 κ.ἑ.· Τοῦ αὐτοῦ, Enstehung u. Bedeutung des N. G. 364 - 368· Τοῦ αὐτοῦ, Das Finanzwesen 236 - 259.

καὶ θεωρίες, δὲν μπορεῖ πιὰ νὰ ἔχει κῦρος κι᾽ ὀφείλει, μὲ τὴ σειρά της κι᾽ αὐτή, νὰ ἐγκαταλειφθεῖ ἢ τουλάχιστο ν᾽ ἀναθεωρηθεῖ.

Στ. Ἐπίμετρο. Οἱ σημερινὲς ἀντιλήψεις γιὰ τὴν iugatio-capitatio. Στὸ πρῶτο μέρος τῆς παρούσης ἐργασίας (91) ἀναφέραμε τὶς διάφορες θεωρίες γύρω ἀπὸ τὴν iugatio-capitatio καὶ ἐν συνεχείᾳ (92) ἐκθέσαμε ἀναλυτικότερα τὴ θεωρία τοῦ A. Piganiol, πού, ὅπως εἴδαμε, χρησίμευσε καὶ χρησιμεύει ἀκόμη ὡς βάση τῶν θεωριῶν τοῦ E. Stein καὶ τοῦ G. Ostrogorsky.

Οἱ ἔρευνες ὅμως καὶ οἱ συζητήσεις γύρω ἀπὸ τὴν iugatio-capitatio δὲν σταμάτησαν βέβαια στὸ 1916—ἔτος ποὺ δημοσιεύτηκε τὸ βιβλίο τοῦ A. Piganiol—ἀλλὰ συνεχίστηκαν καὶ συνεχίζονται ἀκόμη (93), ὅσο κι᾽ ἂν οἱ νεώτερες αὐτὲς ἔρευνες παραβλέφτηκαν καὶ παραβλέπονται ἀπὸ τοὺς Βυζαντινολόγους. Νομίζω λοιπὸν ἀναγκαῖο ν᾽ ἀφιερώσω λίγες λέξεις γιὰ τὴν μετὰ τὸ 1916 ἐξέλιξη τῶν περὶ τὴν iugatio-capitatio θεωριῶν, πρὸ παντὸς ἐπειδὴ ὅλο αὐτὸ τὸ ζήτημα δὲν ἔχει ἀπασχολήσει ἰδιαίτερα μέχρι σήμερα τὴν ἑλληνικὴ ἐπιστήμη.

Εἴδαμε στὶς προηγούμενες σελίδες, ὅτι ἡ iugatio-capitatio ἐξελήφθη κατὰ σειρά, σὰν ἕνας συγκεκριμένος φόρος, κατόπιν σὰν δυὸ χωριστοὶ φόροι καὶ τέλος σὰν ἕνας φόρος μὲ πολλὲς ὄψεις (94).

Ἡ δυνατότης ἑρμηνείας τῆς iugatio-capitatio κατὰ διαφορετικοὺς κάθε φορὰ τρόπους, κανένας ὅμως ἀπὸ τοὺς ὁποίους δὲν μποροῦσε νὰ ἱκανοποιήσει ἀπόλυτα, καθὼς ἐπίσης καὶ τὸ γεγονός, ὅτι ὁ ὅρος capitatio εἰδικότερα εἶναι ἐπίσης πολυσήμαντος (95), ὁδήγησαν τοὺς ἐρευνητὲς σὲ ἄλλες σκέψεις. Ἀκριβῶς ἐπειδὴ ἡ iugatio-capitatio ἐπιδέχεται τόσο πολλὲς καὶ τόσο διαφορετικὲς ἑρμηνεῖες, ἀκριβῶς γι᾽ αὐτὸ δὲν εἶναι δυνατὸ ν᾽ ἀνταποκρίνεται μόνο πρὸς ἕναν ὁρισμένο φόρο, ἀλλὰ πέρα ἀπ᾽ αὐτό, πρέπει ν᾽ ἀντιπροσωπεύει μιὰ γενικότερη ἔννοια, μιὰ ἔννοια στὴν ὁποία νὰ περιλαμβάνονται οἱ διάφοροι ἐπὶ μέρους φόροι.

Ὁ H. Bott, ποὺ πρῶτος ἔφτασε σ᾽ αὐτὸ τὸ συμπέρασμα, ἐκφράζει τοῦτο μὲ τὰ ἑξῆς λόγια: «Τότε μόνο μποροῦμε νὰ ἐξηγήσουμε εὔκολα τὴν πολυσήμαντη χρησιμοποίηση τῆς capitatio, ἂν δεχτοῦμε πὼς ὁ ὅρος αὐτὸς

---

91. Βλ. ἀνωτ. σ. 19 - 22.

92. Βλ. ἀνωτ. σ. 23 - 28.

93. Οἱ τελευταῖες γνωστές μου μελέτες γύρω ἀπὸ τὸ ζήτημα αὐτὸ εἶναι τοῦ A. H. M. Jones, Capitatio and iugatio, Journ. Rom. Stud. 47 (1957) 88 - 94 καὶ M. Palasse, La Capitation et le problème du Bas-Empire, Rev. Histor. de Droit Franç. et Etranger, IVe S., 36 (1958) 67 - 77.

94. Βλ. ἀνωτ. σ. 22.

95. Βλ. ἀνωτ. σ. 21.

δὲν ἀποδίδει μόνο τὸν προσωπικὸ φόρο, ὅπως γενικὰ γίνεται δεχτό, ἀλλὰ ἀποτελεῖ πράγματι τὴν ἐπάλληλη ἔννοια ὅλων αὐτῶν ποὺ θεωρούσαμε μέχρι τώρα σὰν αὐτοτελεῖς, χωριστοὺς φόρους, ἐπάλληλη ἔννοια ποὺ μπορεῖ νὰ χρησιμοποιηθεῖ ἐξ ἴσου γιὰ ὅλους τοὺς φόρους» (96).

Τὸ συμπέρασμα τοῦ H. Bott ἔχει τελείως ἰδιαίτερη σημασία κι' ἀποτελεῖ σταθμὸ στὴν ἐξέλιξη τῶν ἐρευνῶν γύρω ἀπὸ τὴν iugatio - capitatio, γιατὶ κατέστησε γιὰ πρώτη φορὰ συνειδητό, ἂν καὶ ὄχι βέβαια ἀπόλυτα, ὅτι ἡ iugatio - capitatio στὴν πραγματικότητα δὲν εἶναι ἕνας ὁρισμένος φόρος, ἀλλὰ μᾶλλον μιὰ μέθοδος φορολογήσεως, ἕνα φορολογικὸ σύστημα.

Στὴν κατεύθυνση ποὺ ἔδειξε ὁ H. Bott ἐβάδισε κι' ἕνας ἄλλος ἐρευνητής, ὁ A. Déléage. Ἀφοῦ ἐξήτασε ἐξαντλητικὰ ὅλες τὶς μαρτυρίες τῶν πηγῶν τὶς σχετικὲς μὲ τὴν iugatio - capitatio καὶ μάλιστα χωριστὰ γιὰ κάθε μεγάλη γεωγραφικὴ περιοχὴ τοῦ μεταγενεστέρου ρωμαϊκοῦ κράτους, κατέληξε στὰ ἑξῆς συμπεράσματα: α) ὁ ὅρος capitatio μπορεῖ ἐνίοτε νὰ σημαίνει ἕνα συγκεκριμένο φόρο (97). β) πέρα ἀπ' αὐτὸ ἡ capitatio (- iugatio) σημαίνει τὴ μέθοδο ἐκτιμήσεως τῶν διαφόρων περιουσιακῶν στοιχείων τῶν φορολογουμένων καὶ τὴν ἀντίστοιχη φορολογία (98). γ) ἡ μέθοδος αὐτὴ δὲν χρησιμοποιεῖ ἑνιαία φορολογικὴ μονάδα γιὰ ὅλο τὸ κράτος (99).

Στὰ ἴδια περίπου συμπεράσματα μὲ τὸν A. Déléage ἔφτασε κι' ἕνας ἄλλος ἐρευνητής, ὁ W. Seston (100).

Συγκεφαλαιώνοντας τὰ ἀνωτέρω παρατηροῦμε ὅτι οἱ ἔρευνες γύρω ἀπὸ τὴν (iugatio -) capitatio ἀκολούθησαν τὴν ἑξῆς πορεία: ἀρχικὰ ἡ capitatio ταυτίστηκε μὲ τὸν ἕνα ἢ τὸν ἄλλο συγκεκριμένο φόρο. Βαθμηδὸν ἀναγνωρίστηκε τὸ γεγονὸς πὼς ἡ ἔννοια capitatio μποροῦσε νὰ χρησιμοποιηθεῖ γιὰ

---

96. H. Bott, Grundzüge 33: «Leicht erklärlich ist diese (vieldeutige) Verwendung (der capitatio) nur dann, wenn mit capitatio nicht allein, wie man allgemein anzunehmen geneigt ist, die Personalabgabe bezeichnet wird, sondern wenn die capitatio wirklich den Oberbegriff aller dieser, nach bisheriger Auffassung getrennt nebeneinander stehender Steuerarten darstellt, so dass dieser Terminus für alle in gleicher Weise verwendbar ist».

97. Π.χ. τὴ φορολογικὴ ὑποχρέωση παραδόσεως ἀχύρου γιὰ τὶς ἀνάγκες τοῦ στρατοῦ (=C. T. 7. 4. 11-a.364. Πρβ. A. Déléage, Capitation 150 καὶ 254 ἢ τὸν προσωπικὸ φόρο (=C. T. 16. 2. 26-a.381. Βλ. A. Déléage, Capitation 148 - 149 καὶ 254).

98. A. Déléage, Capitation 254 - 255. Πρβ. H. Bott, Grundzüge 68.

99. A. Déléage, Capitation 256 κ.ἑ., 258 κ.ἑ.. Πρβ. εἰδικὰ γιὰ τὴν Αἴγυπτο, A. C. Johnson - L. C. West, Byzantine Egypt: Economic Studies (Princeton 1949) 231. Στὸ σημεῖο αὐτὸ ὁ A. Déléage ἀκολουθεῖ τὸν O. Seeck, Schatzungsordnung 298.

100. Dioclétien et la Tétrarchie (Paris 1946) 292.

νὰ δηλώσει πολλοὺς φόρους, ποὺ φυσικὰ ὑπολογίζονταν βάσει τῶν iuga καὶ τῶν capita.

Σήμερα μποροῦμε τὰ ποῦμε, ὅτι ἡ iugatio-capitatio ἦταν μέθοδος φορολογικῆς ἐκτιμήσεως ὅλων τῶν περιουσιακῶν στοιχείων τοῦ κάθε φορολογουμένου, ἐπὶ τῇ βάσει εἰδικῶν φορολογικῶν μονάδων, τοῦ iugum καὶ τοῦ caput, καὶ ἐν συνεχείᾳ ἐπιβολῆς τῶν διαφόρων ἐπὶ μέρους φόρων (101).

Οἱ μονάδες ποὺ χρησιμοποιοῦσε ἡ μέθοδος αὐτὴ δέν ἦταν ἐνιαῖες, οὔτε ἔφεραν τὸ ἴδιο ὄνομα καθ' ὅλο τὸ κράτος. Κοινὴ ὅμως παντοῦ καὶ ἐνιαία ἦταν ἀκριβῶς ἡ μέθοδος, τὸ σύστημα τῆς ἐκτιμήσεως καὶ τῆς φορολογικῆς ἐπιβολῆς.

Ἐνδιαφέρον θὰ ἦταν νὰ μάθουμε τὴν διάρκεια ζωῆς καὶ τὴν περαιτέρω τύχη τοῦ συστήματος τῆς iugatio-capitatio. Τοῦτο ὅμως ξεφεύγει ἀπὸ τὰ ὅρια τῆς παρούσης μελέτης καὶ πρέπει νὰ ἀποτελέσει τὸ ἀντικείμενο ἰδιαίτερης ἔρευνας.

101. Γιὰ τοὺς φόρους ποὺ ὑπολογίζονταν βάσει τῆς μεθόδου τῆς iugatio-capitatio βλ. A. Déléage, Capitation 28-33 καὶ J. Karayannopulos, Das Finanzwesen 94 κ.ἑ.